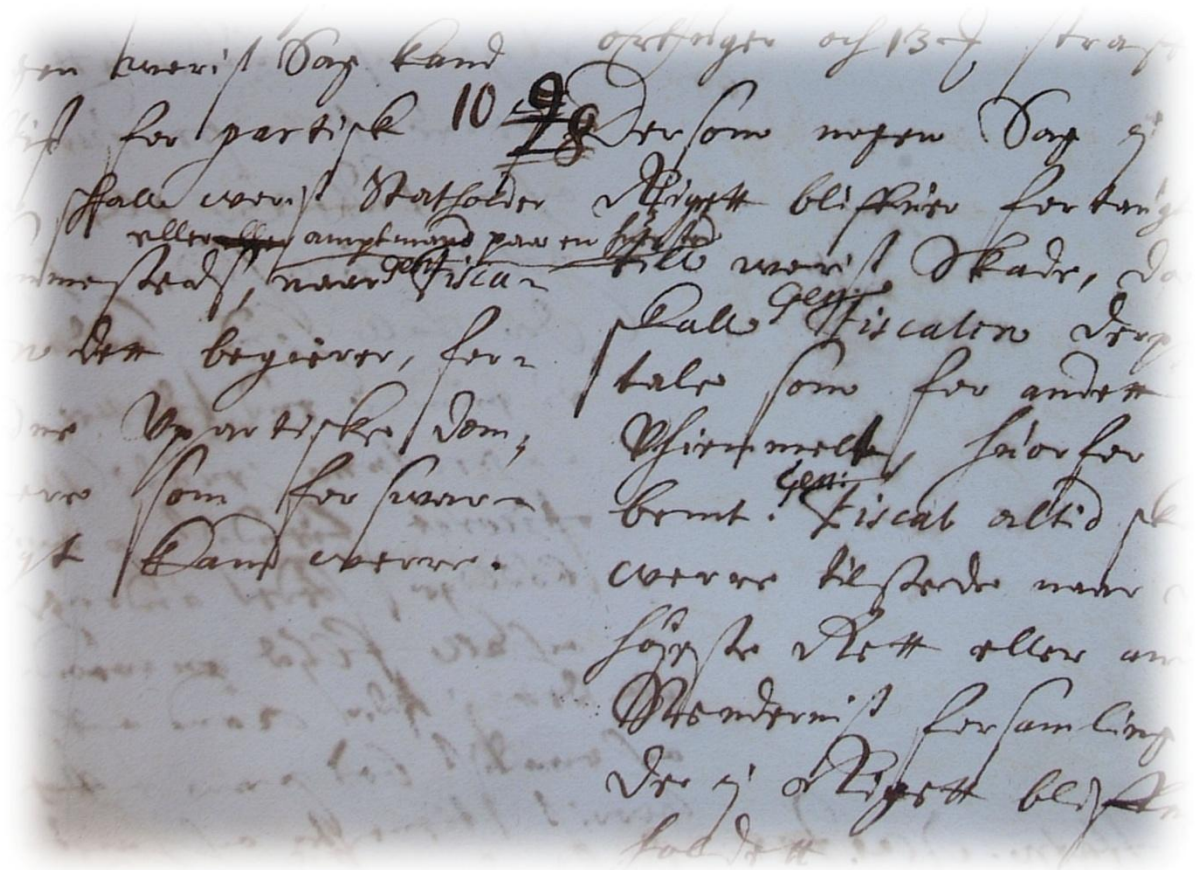

”Aff stoer och merchelig importantz”

En undersøkelse av den norske fiskaletaten, 1661-1670

Håvard Eide Barkved

MASTEROPPGAVE I HISTORIE

Institutt for arkeologi, historie, kultur- og religionsvitenskap ved Universitetet i Bergen

HØST 2013

Antall sider: 105

(ikke medregnet forside, innholdsfortegnelse, forord, appendiks).

Font: Times New Roman, 12 pkt., 1.5 pkt. linjeavstand.

Marg: 2.54 cm x 4.

Bilde på forsiden: Utkast til instruks for generalfiskalen, 21. jan. 1664, fol. 5a

Sitatet i tittelen er hentet fra Rentekammeret, Forskjellige småregnskaper, *Generalfiskal Severin Christensen Smits regnskap 1663-1666*, vedlegg C, fol. 3b. Underfiskal i Bergenhus Hans Clausen Møndrichs regnskap, dat. Bergen 6. februar 1666. Det lyder i sin helhet:

[H]erforuden haffuer jeg adtschillig sager udj process, som iche endnu er dreffuen till enden, som er först en sag med welbaarne Loedwig Rosenkrandtz, **aff stoer och merchelig importantz**, angaaende en stoer deell jordegodts som i moed nordsche adellsz preuilegier [...], diszligeste hans konglige mayestetts naadigste wdgiffuene schatte breffue [...] er worden frj holdden, hans konglige mayestet ey till ringe schade.

Innholdsfortegnelse

Introduksjon	1
Litteratur og kilder	3
Merknader til transkripsjoner og oversettelser	4
1. kapittel – Den norske fiskaletaten 1661-1670 (Historikk og historiografi)	5
Historikk	6
Det første fiskalembetet i oldenborgerstaten	6
Rentekammerets nyordning	7
Jacob Madsens oppdrag	8
Madsens ansettelse og utnevnelsen av underfiskaler	10
Søren Christensen Smidt og instruksene	11
Historiografi: Rentekammerbetjent eller politispion?	12
Konkluderende bemerkninger	16
2. kapittel – ”Nogen naadigst order oc reglement” (Fiskalinstruksene)	18
Skattkammeret og generalprokurørens instruks	19
Skattkammerets instruks	19
Generalprokurørens instruks	20
Landkommissærenes instruks og Madsens oppdrag	22
Jacob Madsens atterkomst til Norge	23
Søren Kornerup og Den første lovkommissjon	25
Lykke-saken og dens etterspill	26
Fiskalretten	27
Madsens instruks av 1663 og bestallingsbrev	29
Severin Christensen Smidts instrukser	32
Smidts bestallingsbrev	33
Memorial om en kongelig instruks for generalfiskalen	34

Memorial om generalfiskalens embete	36
Den endelige 1664-instruksen.....	37
30. februar-memorialen.....	39
Supplerende retningslinjer for fiskalene	41
Retningslinjer for praksis i normativt kildemateriale.....	43
En todelt virksomhet	43
Etterretning.....	44
Tiltale	45
Konkluderende bemerkninger	46
3. kapittel – Oversikt over fiskalenes praksis (Saksomfang og -typer)	47
Fiskalsakenes omfang og sakstyper	47
Kilder til fiskalenes praksis.....	48
Kategorisering av fiskalsakene	49
Saksomfang år for år	52
Saksomfang etter geografiske kriterier	54
Konkluderende bemerkninger	56
4. kapittel – ”Vidtløftige og vanskelige Processer” (Fiskalenes praksis)	57
Jacob Madsens periode, 1661-1663	57
Severin Christensen Smidts periode, 1663-1667	61
Fiskalens regnskaper	62
Underfiskal i Skien og Agdesiden Nils Paulsen	63
Underfiskal i Fredrikstad Jacob Bertelsen	65
Underfiskal i Bergen Hans Clausen Møndrich	71
Underfiskaler i Stavanger Hans Bang og Christen Nilsen.....	75
Underfiskal i Christiania Ole Pedersen Abel	77
”Dj vnderfischallernes tieniste som ingen indtegt har hafft”	79
Smidts virksomheter	83

Christen Hercules' embetsperiode, 1667-1670	85
Generalinspektøren nordafjells	87
Konkluderende bemerkninger	88
5. kapittel – ”De haffuer huer mand paa halszen” (Fiskaletatens nedleggelse)	91
Avviklingen av underfiskalembetene	92
”De abuser och faulter som forløb”	95
Avviklingen av etaten	99
Ringens sluttet?	101
Konkluderende bemerkninger	102
Konklusjon	103
Litteratur og kilder	
Litteratur	iii
Oppslagsverk, ordbøker, klassisk litteratur	iv
Kilder	v
Trykte kilder og kildesamlinger	v
Digitaliserte og transkriberte kilder	vi
Håndskrevne kilder (herunder også mikrofilm og skannet materiale)	vi
Appendiks	
Appendiks A – Åpent brev i anledning Jacob Madsens memorialer (6. mai 1661) ..	viii
Appendiks B – Jacob Madsens bestallingsbrev, dat. 9. nov. 1661	ix
Appendiks C – Instrux for Fiscalen i Norge, dat. 1663 31 Marts	x
Appendiks D – Severin Christensen Smidts bestallingsbrev, 1. juli 1663	xi
Appendiks E – Instrux for Generalfiscalen i Norge d. 21 Januar 1664	xiii
The Fiscal Agency in Norway, 1661-1670 (English Abstract)	xvi

Forord

Jeg vil rette en stor takk til min veileder, Anne-Hilde Nagel, for all støtte og tilbakemeldinger til arbeidet. Jeg er spesielt takknemlig for tilliten hun har hatt til prosjektet.

Takk også til seminarleder Ståle Dyrvik og de andre seminardeltagerne for alle gode innspill underveis i arbeidet.

Bergen,

15. november 2013.

Introduksjon

Eneveldets innføring i Danmark-Norge i 1660 medførte en rekke nyordninger i statsstyringen i begge riker. Historikere i Danmark og Norge har i senere tid lagt særlig vekt på strukturelle årsaker, især de finansielle utfordringene etter ufredsårene 1621-1659, som overordnede forklaringer på omveltningen. Skiftet i oppmerksomheten bort fra de umiddelbare konfliktene som banet veien for det absolutistiske regimet, sammenfaller med en nyinteresse blant historikere og sosiologer i 1970- og 80-årene for statsvekst i Europa i tidlig moderne tid.¹

Dette masterprosjektet tok utgangspunkt i at eneveldets innføring bør betraktes som en del av en statsbyggingsprosess som er karakteristisk for det tidlig moderne Europa.² Derfra letet jeg etter et emne som kunne vise hvordan denne statsbyggingsprosessen foregikk i praksis. Søket ledet meg til en perifer sak i det norske embetsverkets historie, som der tidligere kun er gjort ett grundig arbeide om. Det dreier seg om de norske generalfiskalene, og til forlenging den etaten disse embetsmennene var satt til å bestyre i den korte perioden de fikk virke i Norge.³

Der råder en del forvirring i forskningslitteraturen om hva de norske fiskalene egentlig var satt til å gjøre. Det bør presiseres at det med ett enkelt unntak er snakk om fremstillinger i oversiktsverker. Fremstillingene av fiskalene varierer fra mer fargefulle tolkninger av embetsmennene som ”politispioner” og jevnføringer til moderne etterretningstjenester, til mer nøkterne forståelser av fiskalene som oppsynsmenn i rikets forvaltning og administrasjon. Helt grunnleggende spørsmål som dateringen av embedets opprettelse er tåkete. Rekstens arbeid inneholdt en del oppklaringer, særlig i forbindelse med etatens tilblivelse, oppbygging og instruksene som ble utstedt til generalfiskalen. Slike fantes der nemlig flere av, hvorav de viktigste stammer fra mars 1663 og januar 1664. De er ikke i overensstemmelse med hverandre. I Imsens artikkel i *Norsk historisk leksikon* fra 1975 ligger begge instruksene til grunn for fremstillingen. Reksten på sin side avfeide den første av de to. Men Rekstens tekst,

¹ For Norden, se bl. a. *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og de sociale konsekvenser*, (red.) Erling Ladewig Petersen (Odense, 1984) og *A Revolution from Above? The Power State of 16th and 17th Century Scandinavia*, (red.) Leon Jespersen (Odense, 2000).

² Verkene som ble viet spesiell oppmerksomhet i den forberedende delen av masterprosjektet var Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1992* (Oxford, 1992), den marxistiske tilnærmingen til Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State* (London, 1974) og ”verdenssystem”-analysen til Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System, I & II* (Berkeley, 2011).

³ Erling Rekstens bidrag til *Hamarspor, Eit festskrift til Lars Hamre*, ”Fiskalvesenet i Norge, 1661-1670” (Oslo, 1982). Se for øvrig ”Generalfiskal”, i *Norsk historisk leksikon I* (Oslo, 1975).

opprinnelig utferdiget til en prøveforelesning, er begrenset særlig på ett område.

Fiskalembetsmenneskes praksis ble kun behandlet i spredte, episodiske tilfeller, og gikk i hovedsak ut på å forklare hvorfor etaten ble avviklet så snart som i 1670. Etter hvert som min egen undersøkelse har skredet frem, har jeg også avdekket brister i Rekstens fremstilling av fiskaletaten.

Det første momentet i dette arbeidet har derfor vært å fremstille fiskaletatens historie i Norge på en oversiktlig måte, og rydde opp i de uklarheter som måtte finnes i forskningslitteraturen. På grunn av det tynne grunnlaget som finnes for en historiografisk fremstilling, har jeg av hensyn til klarhet presentert historikken før historiografien. Dette utgjør det første kapitlet i teksten.

Dernest har jeg tatt for meg myndighetenes normative retningslinjer for fiskalene, som representert ved instruks, bestallingsbrev, og supplerende instruksjoner. Formålet med dette arbeidet, foruten det rent oppklarende i en slik gjennomgang, er å besvare hvilke hensikter som lå til grunn for sentralmyndighetenes opprettelse av fiskalembetene og hvilken funksjon fiskalene var tiltenkt. Vi skal blant annet se at skiftende historiske omstendigheter utøvde stor innflytelse på instruksene. Dette er gjenstand for det andre kapitlet.

Fremstillingen av fiskaletatens praksis utgjør den største bestanddelen av denne teksten. Den er hovedsakelig gjort på grunnlag av originale kildeundersøkelser. Hensikten med undersøkelsene har, for det første, vært å redegjøre for hvilken virksomhet fiskalene egentlig drev i landet. Hvilke typer saker arbeidet de med? Et underordnet moment er hvorvidt praksis fulgte instruks – og eventuelt hvilken instruks praksis fulgte. Et annet er hvor fiskalene drev virksomheten, med andre ord om det var en riksdekkende etat. Til det formålet har jeg i det tredje kapitlet lagt frem en statistikk over hvilke sakstyper fiskalene behandlet og det geografiske omfanget av deres virksomheter over perioden 1661-1670. For det andre er undersøkelsen gjort for å kunne kvalitativt vurdere fiskalenes praksis. Hvilke utfordringer støtte de på i embetsgjerningen? Hvor hensiktsmessig var arbeidet deres? Begge disse spørsmålene er på sett og vis forutsatt av at fiskaletaten i Norge ble avviklet knapt ti år etter ansettelsen av den første fiskalen i riket. Det tredje formålet har simpelthen vært å formidle en i hovedsak uberørt del av det unge eneveldets historie. Disse to sistnevnte momentene er behandlet i det fjerde kapitlet.

Nedleggelsen av etaten er omtalt til sist, i det femte kapitlet. Det øvrige embetsverkets syn på fiskalenes virksomhet vil der kommenteres, og trådene trekkes fra omtalen av praksis til en forklaring på hvorfor etaten ble avvirket så snart.

Litteratur og kilder

Forskningslitteraturen som dekker den norske fiskaletaten er, som allerede påpekt, svært begrenset i omfang. Jeg har brukt eksempler som best mulig belyser de ulike perspektivene på etaten. Der finnes nok ingen garantier for at forfatteren ikke har oversatt noe. Når det gjelder omstendighetene i Danmark som er gjenstand for drøfting i det andre kapitlet, har jeg støttet meg på danske historikere. Det er tilsynelatende lite som er skrevet konkret om det danske generalfiskalembetet i perioden 1661-1670. Sebastian Olden-Jørgensens interesse for Søren Kornerups bedrifter har hjulpet meg stort i å samle hva som i utgangspunktet har vært bruddstykker av en større historie til en slags sammenhengende beretning, og innsiktene som er gjort i forbindelse med instruksenes utferdigelse vil forhåpentlig kunne understøttes ved undersøkelser av danske arkivsaker i fremtiden.

Når det så gjelder plasseringen av fiskaletaten i en norsk kontekst, vil det nok vise seg at dette arbeidet har en del til gode. Kildeundersøkelsene har ikke tillatt forfatteren å ta seg tid til så mye overblikk som i utgangspunktet var ønsket. En får bare sette sin lit til at oppmerksomheten for detaljer veier opp for noe av mangelen på vidsyn.

Kildene ble til en viss grad tatt fatt på etter innfallsmetoden, etter et mislykket forsøk på å gå systematisk til verks med rettergangsmateriale. Ideen var opprinnelig å bevege seg fra underretten til høyere rettsinstanser, for på den måten å følge gangen i fiskalenes virksomheter. Mer fremkommelige, indekserte kildesamlinger (især *Norske kongebrev* og *Statholderskabets Extraktprotokol*) skulle så supplere inntrykket som ble dannet av funnene i rettsprotokoller. Den fremgangsmåten ledet ikke frem. Det var derfor en lise å oppdage generalfiskal Severin Christensen Smidts regnskap fra årsskiftet 1666/1667. Regnskapet utgjør ryggraden i omtalen av fiskalenes virksomheter. Det er nok også en viktig grunn til at oppgaven er vektet mot Smidts periode som generalfiskal. Ellers har jeg undersøkt Stattholderarkivets samlinger av innkomne brev fra embetsmenn. Dette materialet er vanskelig å navigere, og jeg har så visst oversatt flere kildesaker som kunne belyst fiskaletatens historie ytterligere. Men alt i alt skulle kildetilfanget være omfattende nok til å tillate en grad av trygghet i konklusjonene som trekkes.

Merknader til transkripsjoner og oversettelser

Det danske skriftspråket en støter på i (spesielt håndskrevne) kilder fra 1660-årene er et uryddig, unormert målkaos. I en fremstilling som denne, som i all hovedsak baserer seg delvis på beretninger og delvis på normative utsagn, har det ofte vært bedre å sitere direkte enn å parafasere. Det er først og fremst gjort med hensyn til nøyaktighet. Så ligger det også stilmessige vurderinger til grunn for denne måten å formidle historie på. Nærhet til kildene er den fremste grunnen. Men forfatteren innrømmer at det i blant er sitert i antikvarisk fascinasjon, i frustrasjon over vanskelighetene med å omskrive språket presist, eller på skjemt.

Transkripsjonene jeg har gjort av originalkilder i teksten følger, sånn noenlunde, normalen i *Statholderskabets Extraktprotokol*. Det vil si at "skarp 's'" (ß) er gjengitt "sz", og at store forbokstaver en unngått i alt annet enn personnavn. Kolon er brukt som forkortelsestegn. Bokstaven "ø" har jeg derimot gjengitt "ö", slik den ser ut på papiret. Jeg har ikke konsekvent transkribert forkortelsene (i noen tilfeller har jeg skrevet h: k: m:, i andre *hans konglige mayestet*, e. l.). Det er forhåpentlig og sannsynligvis ikke årsak til feiltolkninger for leseren. Jeg har valgt å sammenskrive delte ord, uten hensyn til opphavspersonens praksis, da dette forbedrer leseforståelsen.

Det er ikke bestandig like lett å forstå seg på tidlig nydansk, men som oftest lar det seg gjøre med et utvalg gode ordbøker, språksjonglering og fantasi. Blant førstnevnte redskap finner vi Otto Kalkars *Ordbog til det ældre danske Sprog 1300-1700*. Alminnelige norskordbøker på begge mål kommer også godt med. Best med kommer likevel Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs fremragende nettressurser *Renæssancens sprog i Danmark 1500-1700* og *Ordbog over det danske Sprog 1700-1950*. Jeg har i tilfeller hvor det forekommer spesielt vanskelige ord eller uttrykksformer som har forsvunnet fra bruk, oversatt dem i notene.

1. kapittel

Den norske fiskaletaten 1661-1670

Historikk og historiografi

Efftersom vi haffue fornøden eractet att anordne en Fiscal vdi bete vort Rige Norge, da schall hans Embede haffue Henseende dertil, att hand schall vere och lade sig finde osz och voris kongl. Arfuehuus udi alle Maader huld och troe, ald Schade och Forderf, om hand det fornemmer, at tilkiende giffue och aff yderste Fliid och Formue att hindre och affuerge, saa som det hannem naad. giffuen Bestallings Bref videre tilholder...

”Instrux for Fiscalen i Norge, dat. 1663 31 Marts”⁴

Den norske fiskaletaten ble opprettet i kjølvannet av eneveldets innføring i oktober 1660. Sjefen for etaten var generalfiskalen – i det eldste kildematerialet omtalt som ”rikets fiskal” – som frem til 1666 var overordnet en rekke underfiskaler. I 1665-1666 ble underfiskalembetene avviklet. I likhet med flere andre etater i den dansk-norske stat, slik som tollvesenet (1654) og veivesenet (1665), ble fiskalvesenet delt i en sønnafjelsk og en nordafjelsk avdeling i 1667.⁵ Sjefen for sistnevnte fikk tittelen generalinspektør. Men allerede i 1670 ble de norske embetene oppløst og restene av deres virksomhet overført til generalprokurøren i Danmark.

I dette kapitlet skal vi se på hva norske historikere har skrevet om generalfiskalembetet og fiskaletaten i Norge. Hvordan har de forstått hensikten med institusjonen? Hvilket kildemateriale har de benyttet seg av? Og kan de fortelle oss noe om hva fiskalene foretok seg i praksis? Vi skal se at der er en del elementære problemer knyttet til datering og forståelse av embetets historikk. Derfor presenterer jeg først hva kildene faktisk forteller oss om når fiskalembetene ble innført og hvordan etaten var bygget opp. Hvilke virksomheter fiskalene foretok seg er ikke gjenstand for dette kapitlet. Det vil i etterfølgende kapitler, i tur og orden, undersøkes nærmere hva hensikten med embetet var og hvilke retningslinjer fiskalene skulle forholde seg til, og hvilke virksomheter de foretok seg i praksis.

⁴ *Aarsberetninger fra det danske Geheime-Archiv*, bd. II (København, 1860), s. 169f. Instruksen er gjengitt som appendiks.

⁵ Tor Weidling, *Eneveldets menn i Norge* (Oslo, 2000), s. 68f, 99ff.

Historikk

Ordet ”fiskal” er avledet av det latinske *fiscus*, som i romersk statspraksis under keisertiden var navnet på statskassen. *Fiscalis* er adjektivdannelsen av ordet, og betyr det som gjelder statskassen. Det vil, med andre ord, si skatter, bøter og så videre. Det kunne også bety det som vedrørte kronen, i videre betydning.⁶ I europeisk statspraksis fra senmiddelalderen av dukket fiskalembetsmenn opp blant annet i de tyske fyrstedømmene, hvor tittelen ”fiskal” ble brukt om offentlige anklagere.⁷ På føderalt nivå var, fra første halvdel av 1400-tallet, ”riksfiskalprokuratoren” ansvarlig for å innkreve keiserens utestående inntekter i fyrstedømmene.⁸

Det første fiskalembetet i oldenborgerstaten

Det første fiskalembetet i Danmark-Norge ble innført i 1655. Den person som la frem forslag til opprettelsen av stillingen i Danmark var Henrik Tellemann. Hans oppgaver ble beskrevet i en kortfattet instruks datert 29. desember 1655. I følge denne skulle han ”udi alle kiøbsteder [...] saavelsom annen steds efter de derom udgangne forordninger” holde oppsyn med at forordninger vedrørende brylluper og begravelser ble etterkommet ”til vore undersatters egen nytte og gafn.” Overtredelse av disse overdådighetsforordningene skulle medføre bøtlegging, hvorav tre tiendedeler skulle innbetales til statskassen, to femtedeler til fiskalen selv og resten til dommerne og fattigvesenet.⁹ J. A. Fridericia tolket tekstens henvisninger til ”forordninger” som at det tilfalt fiskalen å ha oppsyn med alle slags kongelige forordninger,¹⁰ men det gjaldt opprinnelig noen umiddelbare forordninger vedrørende bryllup og begravelser.¹¹ Det ble uansett til slik at fiskal Tellemann fikk innviklet seg i langt flere saker enn hans instruks skulle tilsi, der i blant oppsyn med skifter, bokføring av sakefallspenger og det nokså

⁶ Egil Kraggerud og Bjørg Tosterud, *Latinsk-norsk ordbok*, s. 259 (Oslo, 1998). Suetonius (ca. 71-ca. 135), *De Vita Caesarum*, gir samtidige eksempler på begrepet (se spesielt ”Domitian”). I dansk dukker ordet *fiscalis* opp i Poul Jensen Coldings dansk-latinske *Dictionarium Herlovianum* (1622), og er forklart som det som ”Kommer Førstens Skatkammer ved,” s. 327.

⁷ Johann Christoph Adelung, *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart* (Leipzig, 1793-1801), bd. II, s. 167.

⁸ G. Benecke, *Society and Politics in Germany 1500-1750* (London, 1974), s. 265.

⁹ ”1655 29. decbr. (Hafniæ.) Instruks for Henrik Tellemand som fiskal i Danmark,” nr. 213, s. 266-7, i Vilhelm Adolf Secher (red.), *Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende: 1658-1660*, bd. II (København, 1908). Rune Rye Windfeld, ”Politiinstitutionens rolle i enevældens magtudøvelse, 1682-1771” (2009), s. 22.

¹⁰ J. A. Fredericia, *Adelsvældens sidste Dage: Danmarks Historie fra Christian IVs Død til Enevældens Indføring, 1648-1660*, s. 177 (København, 1894).

¹¹ Knud Fabricius ”Kollegiestyrets Gennembrud og Sejr 1660-1680”, s. 243f-n87, i Fabricius *et al.*, *Den danske Centraladministration*, s. 115-251 (København, 1921).

uhyggelige innsyn i byfogdenes register over leiermålsbøter. Denne utvidede forståelsen av fiskalembetets saksområde mente Fabricius å kunne tilskrive Tellemann selv.¹²

Vi kan merke oss at det første fiskalembetet var rettet mot oppsyn med *politien*, et av tidens moteord, som omfattet både fremme og håndhevelse av hva man i samtiden oppfattet som god orden. Det var altså ikke en dansk motpart til det tyske *reichsfiskalprokurator*-embetet. I en avhandling om politiets historie i Danmark fra 1728 beskrev politimester Hans Himmerich fiskal Tellemands embete – hva Himmerich kalte ”politifiskal” – som forløperen til sitt eget.¹³

Rentekammerets nyordning

Straks etter kong Frederiks arvehylling i oktober 1660, iverksatte myndighetene tiltak for å omdanne statsadministrasjonen. Et av de viktigste fremstøtene var nyordningen av finansforvaltningen. Oldenborgerstatens kasse var skrappt som en følge av de enorme påkjenningene fra krigsårene inntil 1659. Staten hadde levd over evne på utgiftene til krigføringen alene, og den samlede statsgjelden pålød flere ganger de årlig tilgjengelige midler. Da krigståken lettet, stod Danmark-Norge først og fremst foran et alvorlig likviditetsproblem.¹⁴

Til å løse finanskrisen utnevnte kongen Hannibal Sehested som riksskattmester. Han ble tatt i ed den 26. oktober 1660, og skulle sitte som president for Skattkammerkollegiet, som i likhet med de øvrige sentralorganene skulle ledes av én halvpart adelige og én halvpart borgerlige kolleger.¹⁵ Den 8. november var Skattkammerkollegiets instruks ferdigstilt. Den er den første som omtaler fiskalembetet etter statsomveltningen. I følge denne instruksjonen skulle fiskalen være underordnet generalprokurøren, et nytt embete underlagt Skattkammeret. Generalprokurøren skulle i følge instruksjonen fungere som en slags riksrevisor, ikke ulikt

¹² Fabricius (1921), s. 160-1.

¹³ Windfeld (2009), s. 10, 22.

¹⁴ Helge Kongsrud, ”En karakteristikk av Danmark-Norges historie på 1600-tallet: Statens finanskriser som skjellsettende årsaksfaktor,” s. 419-21, i *Historie/Jyske Samlinger*, bd. Ny række, 16/3, s. 407-21 (1985-87).

¹⁵ Betegnelsen *Skattkammeret* er i denne teksten foretrukket fremfor *Rentekammeret*, som kollegiet ble gjendøpt først i 1679.

fiskalen i den tyske Rikskammerretten. Embetet var da også uttrykkelig innført ”efter andre Landersz och Rigers berømmelige Maneer.”¹⁶

Generalprokurørens underordnede ble ansatt en gang forut for 1. juli 1661.¹⁷ Det var Søren Kornerup, viserektor ved Roskilde lærde skole. Han fikk tittelen *generalfiskal*. Ganske snart etter statskuppet i oktober 1660 skal han ha tilsendt kongen et ”Prosjekt til Kronens Velfærd” og flere andre betenkninger.¹⁸ Kornerup var en ivrig tilhenger av den uinnskrenkede kongemakten, og hans delaktighet i debatten over enevoldsregimets karakter er anselig.¹⁹ Vi kommer nærmere inn på dette i det andre kapittelet. Foreløpig kan vi konstatere at den danske generalprokurøren og generalfiskalen var overordnet den norske fiskaletaten.

Generalprokurørinstruksen er det eneste konkrete beviset på at der fantes et hierarki. Ellers fremgår det i det tidligste kildemateriale kun indirekte, på den ene side i form av titlene som benyttes (*general*-fiskal betyr jo rett og slett en som er overordnet andre fiskaler) og på den annen side gjennom hvordan fiskalene forholdt seg til hverandre og generalprokurøren. Men opprettelsen av den norske fiskaletaten var ennå noen måneder unna.

Jacob Madsens oppdrag

I mellomtiden var arbeidet med å utrede en plan for en reformering av det norske oppebørsvesenet i gang. Sammen med Niklas Poulsen og Johan Garman, hadde riksskattmester Sehested drøftet hvordan man best kunne kartlegge ressursgrunnlaget i Norge. Både Poulsen og Garman hadde gjort karriere under Sehesteds stattholderskap i Norge (1642-51). På Skattkammeret den 16.-17. januar 1661 ble det bestemt at det skulle opprettes en landkommisjon, som fremfor alt skulle arbeide for å utferdige en ny matrikkel for nordriket. Poulsen og Garman ble utevnt til landkommissærer. I følge Sehested-biografen C. O. Bøggild-Andersen fantes der i landkommissærenes instruks et løfte om:

¹⁶ ”Instrux for Generalprocureuren d. 16 Februar 1661,” *Aarsberetninger fra det kongelige Geheime-Archiv*, bd. II, s. 165ff.

¹⁷ Jeg har ikke funnet dokumenter som kan klargjøre når eksakt Kornerup tiltrådte. Knud Fabricius etablerte *terminus ante quem* på bakgrunn av dokumenter fra Kornerups prosess mot oberst Kaj Lykke, *Kongeloven: Dens Tilblivelse og Plads i Samtidens natur- og arveretlige Udvikling*, s. 229n1 (København, 1920).

¹⁸ Fabricius (1920), s. 227.

¹⁹ Sebastian Olden-Jørgensen har viet Kornerup særlig oppmerksomhet: Se spesielt ”Generalfiskal Søren Kornerup – en af absolutismens uheldige høge: En moralsk fortælling,” i *1066: Tidsskrift for Historisk forening*, 22/2, s. 13-25 (1992). For øvrig ”Ind i enevælden,” s. 57-8, i Thomas Lyngby *et al.*, *Magt og pragt: Enevælde 1660-1848*, s. 13-95 (København, 2010) og *Kun navnet er tilbage: En biografi om Peter Griffenfeld*, s. 76-88 (København, 1999).

[A]t ”lade bestille nødvendige personer,” som skulde undersøge og paatale restancer i oppebørslerne, forsømmelser med indlevering af regnskaber og paalæg af afgifter og skatter udover de anordnede taxter, altsaa en slags fiskaler.²⁰

Videre, i følge Bøggild-Andersen, meldte der seg snart en mann til denne stillingen. Det var Jacob Madsen. Det er den samme Madsen som Helge Kongsrud identifiserte som Sehesteds medforfatter til *Anonymt skrift*, som propagerte for Frederiks arverett til Norge. I sin jakt på håndskrifter i arbeidet med å identifisere skriftets forfatter, kom Kongsrud over korrespondanse mellom Sehested og Madsen. Den 7. februar 1661 bønnfalt den vordende fiskalen skattmesteren om konfirmasjon på et krongods han var bevilget på Skøyen. Madsen ba i tillegg om bestilling som kongelig embetsmann, og påkalte i den sammenheng sin ”mødsommelig thieniste, Inden feighde Anno 1644, saavell som faarige thiider, och effter” og at han var ”disse Thvende Riigers status bekientt [...] och dreffuen in offitiis.”²¹

Madsen hadde etter alt å dømme liten grunn til å være beskjeden. Kongsrud har kartlagt hans embetskarriere godt. Under Sehesteds stattholderskap satt han som kaptein og tøyhusskriver på Akershus festning. Etter Sehesteds fall var Madsen en tid i Sverige, hvor han i 1658 fikk varm anbefalning av Corfitz Ulfeldt til Karl 10. Gustav. Madsen var antageligvis kjent for Ulfeldt gjennom sin tjeneste hos forræderens svoger, prins Valdemar Christian, i 1630-årene, og sikkert fra Madsens tid i Sverige som korrespondent til danske residerter der (1643-44).²²

Men nå var Madsen tilbake i Danmark-Norge. Hans bønn om ansettelse i rikets tjeneste må ha blitt innvilget. Den 6. mai 1661 meddelte nemlig kongen i et åpent brev at Madsen hadde innlevert:

[A]dtschillige schrifftlige Memorialer belangende huis hand vdj wort Rige Norge vnderdanigst formeener at kand indrettis til worris bedre Tienniste.²³

Han fikk tildelt reisepass og 200 riksdaler for å utføre en etterforskning av en hel rekke forhold i oppebørselen.²⁴ Det hele stemmer godt overens med embetet til ”de nødvendige

²⁰ C. O. Bøggild-Andersen, *Hannibal Sehested*, bd. II, s. 129-35 (Aarhus, 1970). Sitat på side 135.

Identifiseringen av disse embetspersonene som ”en slags fiskaler” er Bøggild-Andersens, og fremgår ikke eksplisitt i instruksen.

²¹ Helge Kongsrud, *Den kongelige arveretten til Norge: 1536-1661. Idé og politisk instrument*, s. 176 (Oslo, 1985).

²² Kongsrud (1985), s. 170-7.

²³ ”Åpent brev i anledning Jacob Madsens memorialer”, d. København 6. mai 1661, *Rentekammerets norske ekspedisjonsprotokoll.*, fol. 72 (RA).

²⁴ ”Åpent brev i anledning Jacob Madsens memorialer”.

personer” som ble omtalt i landkommissærenes instruks. Men vi kan merke oss at Madsen ennå ikke ble omtalt som *fiskal*. Når det gjelder hva Madsen foretok seg i løpet av sommeren 1661 er det, så vidt meg bekjent, bare O. A. Øverland som har noe å fortelle. Men her støter vi på et identifikasjonsproblem. Jeg skal la dette ligge foreløpig.

Madsens ansettelse og utnevnelsen av underfiskaler

Madsen fikk til slutt stillingen som fiskal. Den 7. november 1661 var han i Kristiansand, hvor han underskrev en kopi av det åpne brevet. Forut for dette tidspunktet må Madsen ha vært i København og avlagt sin ”Corperlige Eed” som Norges fiskal. De 200 riksdalene han var kommet til Norge med i mai ble økt til en årslønn på 500 riksdaler, som skulle suppleres med en tiendedel av alt han konfiskerte i sin virksomhet.²⁵ Han skulle rette seg etter sin egen memorial (som meddelt i det åpne brevet), noe som fremgår av et brev fra 19. oktober, og dessuten ha oppsyn med ”alt huis voris [kongens] interesse” vedkom.²⁶

Jeg har ikke funnet dokumenter som nevner Madsens tillatelse til å utnevne fullmektige. Bestallingsbrevet inneholder ingen formuleringer i den retning av at han skulle bestyre en etat. Flere av underfiskalene skulle i følge generalfiskalen ha lønn beregnet fra høsten 1663 eller sommeren 1664, og bestallingsbrevene var underskrevet i april 1664.²⁷ Underfiskalene var altså ikke utnevnt av kongen før Severin Christensen Smidts periode som generalfiskal. Godkjent må de i alle fall ha vært, om enn uformelt. Det første beviset jeg kjenner til som uttrykkelig godkjenner ordningen er Severin Christensen Smidts bestallingsbrev til generalfiskalembetet fra juli 1663.²⁸

Madsen utnevnte flere underfiskaler i 1661 og 1662, men det er vanskelig å si nøyaktig hvor mange personer det er snakk om. Stattholder Iver Krabbe hevdet at der var én underfiskal i hvert sønnafjelske fogderi.²⁹ Han skulle kunne anses som en autoritativ kilde, men det høres ut som et overdrevent anslag. Nå finnes det rett nok ingen fullstendig oversikt over hvilke personer Madsen ansatte i sin tid som fiskal. For Madsens etterfølger, Severin Christensen

²⁵ Bestallingsbrev for Jacob Madsen, d. 9. nov. 1661, innskrevet i Christiania rådstueprotokoll, 1662-1663, fol. 2b-3a (SiO).

²⁶ Brev til Jacob Madsen fra Frederik 3., d. 19. okt. 1661, innskrevet i Christiania rådstueprotokoll, 1662-663, fol. 3b.

²⁷ *Generalfiskal Severin Christensen Smidts regnskap, 1663-1666*, fol. 3b-ff, Rentekammeret inntil 1814, Forskjellige småregnskaper, 1643-1812 (RA).

²⁸ ”Generalfiskal Søren Christensen Smidts bestallingsbrev d. 5. jul. 1663”, i *Generalfiskalens regnskap*.

²⁹ Erling Reksten, ”Fiskalinstitusjonen i Norge, 1661-1670,” s. 162, i *Hamarspor: Eit festskrift til Lars Hamre* (Bergen, 1982).

Smidt, er kildene mye tydeligere – der fantes én underfiskal i hvert lagdømme, i tillegg til en rekke betjenter og fullmektige som ikke hadde bestalling. Tabellen nedenfor angir på hvilke steder og til hvilken tid de ulike underfiskalene var ansatt.

Tabell 1 – Fiskaler i Norge

Tittel	Etatssjefer	Periode
<i>Fiskal</i>	Jacob Madsen	1661-1663
<i>Generalfiskal</i>	Severin Christensen Smidt	1663-1667
<i>Generalfiskal</i>	Christen Hercules	1667-1670
<i>sønnaffjells</i>		
<i>Generalinspektør</i>	Søren Udbineus	1666-1669
<i>nordaffjells</i>	Peder Pedersen	1669-1670
Lagdømme	Underfiskaler	Periode
<i>Fredrikstad</i>	Jacob Bertelsen	1664-1668
<i>Christiania</i>	Paul Jensen Wang	(1664)
	Casper Henriksen Warbjerg	1664-1666
	Ole Pedersen Abel	1664-1666
<i>Tønsberg</i>	Bertel Frederiksen	(1662)-1666
<i>Skien</i>	Anders Christoffersen Beyer	1661-1662
<i>Opplandene</i>	Mikkel Koch?	(1663)
<i>Agdesiden</i>	Nils Paulsen	1663-1667
<i>Stavanger</i>	Christen Nielsen	(1663)
	Hans Bang	1663-1666
<i>Bergen</i>	Hans Clausen Møndrich	1662-1666
<i>Trondhjem</i>	Peder Jensen	(1663)-1664
	Mikkel Gundersen Aalborg	1664?-1665
<i>Steigen</i>	Søren Mauritsen Berg	(1664-1666)
Kilder: Reksten (1982), <i>Generalfiskalens regnskap, Norske kongebrev (bd. I), Statholderskabets Ekstraktprotokol, tingbøker for Sunnhordland, Stavanger lagdømme og Nordlandene og Finnmark lagdømme.</i>		

Søren Christensen Smidt og instruksene

Jacob Madsen skulle rette seg etter sine *egne* betenknninger om hvordan fiskaletaten skulle virke. Noen egentlig embetsinstruks ble han ikke tildelt før i mars 1663, altså halvannet år etter han fikk bestalling. Det er i grunn bare å la seg undre over at den ikke kom tidligere. I tillegg beskrev den instruks som ble utstedt for fiskalen i Norge et ganske annet embete enn det en får inntrykk av i Madsens instruks fra mai 1661. I 1663-instruks lå nemlig fokuset på beskyttelse av kongehuset mot opprør og forræderi, ikke på oppebørselen. Den

instruksen fikk uansett ikke Jacob Madsen bruk for lenge. I Aker prestegjelds ministerialbok står der oppført en ”Gen: Fiscal Jacob Madtzen” den 8. juni 1663.³⁰

Severin Christensen Smidt, som jeg ikke kjenner bakgrunnen til, ble utnevnt til Madsens etterfølger den 1. juli 1663. Smidt ble gjennomgående omtalt som *generalfiskal*, mens Madsen kun sporadisk og etter hva jeg kan se hovedsakelig mot slutten av sin embetskarriere ble omtalt med samme tittel. Madsen ble for det meste omtalt som ”rikets fiskal” eller bare ”fiskal”. Smidt virket som generalfiskal til sin død våren 1667. Fra ham kjenner jeg til tre betenkninger om fiskalembetet, deriblant en memorial til en ny instruks. Det fikk han i januar 1664. Ved Smidts død i 1667 ble Larvik-tolleren Christen Hercules oppnevnt til generalfiskal. Han satt i det embetet til det ble nedlagt. Allerede året i forveien var underfiskalembetene avviklet, og etaten ble delt i en sønnafjelsk og en nordafjelsk avdeling. Sistnevnte fikk en egen bestyrer, kalt *generalinspektør*. Det embetet hadde først Søren Udbineus fra oktober 1666 til april 1669, da Peder Pedersen erstattet ham. Hercules, Udbineus og Barchmann fikk alle egne instruks, som lå nært opp til Søren Christensen Smidts instruks og supplerende retningslinjer.

I 1670 ble etaten som er kortfattet beskrevet ovenfor lagt helt ned. Det skjedde på stattholder Gyldenløve og Jørgen Bjelkes forslag, som i en betenkning om hvordan Norge best kunne administreres fremhevet generalfiskalembetet som en særlig sløsing av ressurser på ”vidtløftige og vanskelige Processer”.

Historiografi: Rentekammerbetjent eller politispion?

Hvordan har historikerne tolket denne etaten? Hva har de betraktet som hensikten med generalfiskalembetet i Norge og hvilke oppgaver skulle de følge opp? For det første er det tydelig at fiskaletaten er fremstilt på veldig forskjellige måter. For det andre, med unntak av Erling Reksten, er det ingen som har viet et selvstendig arbeid til emnet. De fleste omtaler av den kortlevde, norske fiskaletaten er meget knappe.

Både Edvard Holm (1885) og O. A. Øverland (1891-95) presenterte generalprokurøren og fiskalen som oppsynsmenn i den dansk-norske statsadministrasjonen (tilsvarende *missi*

³⁰ *Ministerialbok, Aker prestegjeld/sokn*, nr. 1 (1656-1688), ”Døde og begravede,” fol. 4b.: http://www.arkivverket.no/URN:kb_read?idx_kildeid=7674&uid=ny&idx_side=-106 (SiO).

dominici i Romerriket). De to fremstillingene som er å finne i *Danmark-Norges indre Historie og Illustreret Norges Historie* er praktisk talt like. De har begge Madsens instruks fra 1663 som utgangspunkt. Generalfiskalen skulle ”værne om Enevældens og Kongehusets Interesse, dels at paase, at Forordninger og Plakater bleve overholdte”, får vi vite.³¹ Men Øverland gikk annensteds lenger i sin beskrivelse av fiskalembetet i Norge.

I en lengre artikkel i to deler i *Historisk tidsskrift* fra 1884 og 1886 knyttet Øverland fiskalembetets opprettelse i Norge til Landkommisjonens arbeid. Som vi har sett, var dette også Bøggild-Andersens oppfatning. Men der er særlig étt problem med Øverlands beretning om ”Forviklinger paa Oplandene.” Foruten den feilantagelsen at det åpne brevet fra mai 1661 var starten på fiskalembetet (ordet ”fiskal” er ikke nevnt med étt ord i noen av dokumentene vedrørende Madsens opprinnelige oppdrag), tok han feil i identifiseringen av Jacob Madsen som Jacob Madsen Lund, forøvrig svoger til magister Iver Pedersen Adolphus, ”den mest anseede” mann i Gudbrandsdalen og en av hovedaktørene i rabalderet som foregikk i innlandet i 1661.³² Navnebrødrene Jacob Madsen Presthov og Jacob Madsen Lund var embetspersoner i samme periode. Men Jacob Lund var fogd i Hadeland og Valdres, samtidig som Presthov var fiskal. Da Lund er omtalt i hvert fall så sent som i 1669, seks år etter ”Gen: Fiscal” Jacob Madsens oppføring i listen over døde og begravede i Aker prestegjeld, kan vi trygt stadfeste at Lund ikke er den riktige Madsen. I *Rentekammerets norske bestallinger*, er det dessuten opplyst at fiskal Jacob Madsen ”underskriver sig Presther”. Vi kan likevel bite oss merke i at Øverland så fiskalembetet i sammenheng med Landkommisjonens opprettelse.³³ Når det gjelder de forviklingene han beskrev, som både fiskalen og hans underordnede var involvert i, er disse omtalt i gjennomgangen av fiskalenes praksis.

O. A. Johnsen i *Norges historie fremstillet for det norske folk*, delte Holm og Øverlands oppfatning av at fiskalen skulle holde oppsyn med at både allmuen og øvrigheten var lydige overfor kongens forordninger. Johnsen daterte generalfiskalembetet til 1663. Hans omtale er fri for klassisisme og bærer et langt mer moderne språk. Generalfiskalen ”var fra først af nærmest at fungere som en slags politispion”, og fiskalvesenet betraktet han videre som den

³¹ Edvard Holm, *Danmark-Norges indre Historie*, bd. I, s. 85ff (København, 1885). O. A. Øverland, *Illustreret Norges Historie*, bd. 5, s. 119 (Christiania, 1891-95). Sitat i Holm (1885), s. 86.

³² O. A. Øverland, ”Forviklinger paa Oplandene i Midten af det 17. Aarhundrede, del 1” s. 301, i *Historisk tidsskrift*, rk. 2, bd. 4, 1884.

³³ O. A. Øverland, ”Forviklinger paa Oplandene i Midten af det 17. Aarhundrede, del 2,” i *Historisk tidsskrift*, rk. 2, bd. 5, 1886, s. 1-50.

første norske politietat. Embetets kortlevethet sees i lys av hva Johnsen kaller friksjonen mellom Norges særinteresser og det enevelldige monarkiets ønsker om å sentralisere statsoppgavene: ”Saasnt de nye myndigheder i Danmark vandt større fasthed, maatte dog det førstnævnte hensyn vige.”³⁴

I Sverre Steens behandling av den nye statsadministrasjonen i tiden etter enevelldet omtales fiskalen som en motvekt til stattholderen, i et kapittel som ellers understreker beskjæringen av stattholderens styringsoppgaver under nyordningen (”Hvordan Norge blev styrt”). Igjen oppgis 1663 som det året fiskalinstitusjonen ble opprettet i Norge, da landet skal ha fått sin ”egen” generalfiskal. Oppsnusingen av majestetsforbrytelser oppgis her som hos Johnsen som generalfiskalens oppgave, men videre at han skulle ha oppsyn med ”næsten hver enkelt gren av administrasjonen.” Oppdelingen av embetet i en nordafjelsk og en sønnafjelsk gren i 1667 fremstår i Steens beretning som en *styrking* av embetet, og enn videre at de to fiskalene (generalfiskalen og generalinspektøren) på dette tidspunktet ”hadde en rekke fiskaler under sig igjen.” Ordningen med underfiskaler ble først oppløst i 1669, forteller Steen.³⁵

Steinar Imsens artikkel i *Norsk historisk leksikon* (I) er i bunn og grunn en gjengivelse av de fire punktene i 1663-instruksen, hvilket den også tar som utgangspunkt for dateringen av generalfiskalembetets opprettelse. Generalfiskalen skulle:

[F]øre kontroll med embetsverket, påse at kongens lover ble overholdt, spore opp sammensvergelse og tegn på ulydighet mot kongehusets interesser. Generalfiskalen skulle se til at statsinntektene ble forvaltet rett, og han skulle føre kontroll med rettsapparatet.³⁶

Knut Mykland kalte fiskalinstitusjonen et ”hemmelig overvåkingsvesen” som ble innført ”for å sikre kongen ytterligere mot eventuell uro eller opprør.” Han tar 1663-instruksen til inntekt for dette synet. Fiskalen opptrer da også i foranledningen til en betraktning av enevelldets aspirasjoner til politisk og ideologisk hegemoni. Kontrollorganer som fiskalinstitusjonen var ”ett middel for å styrke det enevelldige borgerregimes maktstilling. En sterk understrekning av kongens storhet og guddommelige mandat var et annet.”³⁷ En nært sagt identisk

³⁴ Oscar Albert Johnsen, *Norges historie fremstillet for det norske folk*, bd. V-1, s. 21ff (Kristiania, 1911).

³⁵ Sverre Steen, *Det norske folks liv og historie gjennom tidene*, bd. V, s. 182f (Oslo, 1930).

³⁶ Fladby, Imsen & Winge (red.), *Norsk historisk leksikon I*, s. 109 (Oslo, 1974).

³⁷ Knut Mykland, *Cappelens Norgeshistorie*, bd. 5, s. 318-19 (Oslo, 1977).

fremstilling av fiskalinstitusjonen er å finne i Sverre Bagge og Myklands *Norge i dansketiden*.³⁸

Øystein Rian har uttrykt et lignende syn på generalfiskalembetet i sitt omfattende arbeid om Telemarks historie. I forbindelse med et kurs i telemarkshistorie ved Telemark distrikthøgskole på slutten av 1980-årene forklares generalfiskalembetet slik:

[Generalfiskalen var] [s]jef for en ny gruppe embetsmenn som skulle føre kontroll med det øvrige embetsverket, innrapportere embetsforsømmelser o.l., samme formål som det hemmelige politi bl.a. har i moderne diktaturer. Men her arbeidet de åpenlyst, med de følger det fikk.³⁹

I all rettferdighet kan det påpekes at Rians senere omtale av fiskaletaten ikke går fullt så langt. I *Bratsberg på 1600-tallet* sies det om fiskaletaten, basert på Rekstens artikkel, at den:

[I] særlig grad [skulle] kontrollere embetsmennene – de skulle undersøke, avsløre og sørge for å straffe uregelmessigheter som gikk ut over kongens interesser og skadet allmuen.⁴⁰

Ståle Dyrvik vektlegger generalfiskalens rolle som oppsynsmann i stats- og lokaladministrasjon. Generalfiskalen skulle være et slags ”forvaltningspoliti” som skulle være spesielt på vakt mot korrupsjon i embetsverket. Men han skulle også undersøke majestetforbrytelser. Her støter vi også på den samme dateringen av embedets opprettelse (1663) som i *Norsk historisk leksikon*.⁴¹

Det største arbeidet som hittil er viet fiskaletaten er Erling Rekstens bidrag til Lars Hamres festskrift, ”Fiskalinstitusjonen i Norge 1661-1670.” Med henvisning til O. A. Johnsen og Knut Mykland hevdet Reksten at fiskalen ”var en rentekammerbetjent og skulle slett ikke være noen spion.”⁴² Han tok utgangspunkt i et bredere kildemateriale, deriblant intruksen for generalprokurøren, som han særlig vektla i omtalen av fiskalinstitusjonens tiltenkte funksjon. Han identifiserer 1661 som fiskaletatens opprettelsesår. Her baserer Reksten seg på Bøggild-Andersen.

³⁸ Sverre Bagge & Knut Mykland, *Norge i dansketiden*, s. 162 (Oslo, 1987).

³⁹ Øystein Rian, ”Da embetsmenn gjorde revolusjon i Telemark,” *Telemark distrikthøgskole, Skrifter, nr. 122* (Bø, 1987), s. 11.

⁴⁰ Øystein Rian, *Bratsberg på 1600-tallet*, s. 184 (Oslo, 1997).

⁴¹ Ståle Dyrvik, *Danmark-Norge*, bd. III, s. 126, 180 (Oslo, 1998).

⁴² Reksten (1982), s. 164.

For Reksten representerte fiskalinstitusjonen en forlenget arm av Rentekammeret i København, som skulle overvåke (”kontrollere” i Rekstens tekst) embetsstanden for embetsmisbruk, spesielt korrupsjon i form av unndragelse av kongelige inntekter.⁴³ Ellers opptar institusjonens mislykkethet store deler av Rekstens tekst. Han kaller blant annet fiskalenes virksomhet i konklusjonen for ”så meningsløs at det egentlig er vanskelig å parallellføre med noe som helst”.⁴⁴ Hovedforklaringen på fiaskoen mener han å være den manglende sentralstyringen av embetene. Dette finner Reksten representert i mangelen på styrende instruks før 1664. Han oppfattet nemlig 1663-instruksen for å være ”en isolert sak som vi ikke kan bygge på hvis vi vil vite hva intensjonen med fiskalinstitusjonen var.”⁴⁵ Et annet problem som Reksten identifiserte var embetsstandens og fiskalenes gjensidige fiendtlighet overfor hverandre. Til dels er dette selvforklarende for Reksten, og har sammenheng med fiskalembetets karakter. Det presenteres flere eksempler på gjensidig fiendtlige holdninger hos både embetsstanden og fiskalene. Reksten vegret seg derimot for å gi en strukturell analyse av embetsstandens holdninger til fiskalene.⁴⁶

Konkluderende bemerkninger

Hvis vi ser knippet av omtaler beskrevet ovenfor i lys av historikken presentert først, er det tydelig at der i en rekke tilfeller forekommer faktiske feil i fremstillingene. Forklaringen på det er nok i første rekke at kildematerialet som omtaler fiskalene er så spredt at det ikke har vært mulig for forfattere av oversiktsverk å ha innsyn i alle relevante kilder. Senere forfattere i samme sjanger har så reproduisert feilene, hvilket den gjentatte feildateringen av (general-) fiskalembetets opprettelse i Norge til 1663 er en sterk indikator på.

Til slutt er det viktig å påpeke at historikerne ikke kan tydelig deles etter to syn, altså hvorvidt fiskalen skal tolkes som ”politispion” eller ”rentekammerbetjent.”

Rentekammerbetjent er et uttrykk Reksten bruker, men det kan i videre betydning forstås som hva Dyrvik har kalt ”forvaltningspoliti.” Det er kun Johnsen og Mykland som ensidig vektlegger funksjonen som politispion. Sett bort i fra Reksten, er samtlige omtaler riktignok så knappe og forbiflytende at det vel heller er snakk om at fiskalinstitusjonen opptrer som et

⁴³ Reksten (1982), s. 166.

⁴⁴ Reksten (1982), s. 175f.

⁴⁵ Reksten (1982), s. 165.

⁴⁶ Reksten (1982), s. 167.

moment i en større fortelling for å belyse bestemte trekk ved det nye styret, enten det er tilløpene til politisk ensretting under det unge eneveldet, eller ønsket om sterkere kontroll med administrasjonen av den norske riksdelen i København.

2. kapittel

”Nogen naadigst order oc reglement”

Fiskalinstruksene

Det var at ynscke, at man kunde, som jeg tilforn haffuer tilschreffuet Hr. Cantzler, bekomme nogen naadigst order oc reglement, hurledes med deres processer schall forholdes, paa det jeg mig dereffter kunde paa det underdanigste wiide at rette, ellers befrycter ieg at naar die faar og finder nogen modsigelse udi deres Vmanerlig procedure, die da maatte angiffue mig lige som ieg wille forhindre dennem udi at søge hans Maiestets interesse, huilcket icke med Sandhed schal mig kunde efftersiges.

Missive av 19. Juli 1662 fra Stattholder Iver Krabbe til kansler Peder Reetz.⁴⁷

Vi har sett at generalfiskalembetets funksjon er presentert på ulike måter av historikere. Jacob Madsens instruks fra 1663 og Severin Christensen Smidts instruks fra 1664 har dannet grunnlaget for historikernes beskrivelse av fiskalenes arbeidsoppgaver. Erling Reksten mente at man burde se bort i fra den førstnevnte instruks som en ”isolert sak.” Det er den instruks som inneholder ”politispion”-artikkelen. Men stemmer dette? I dette kapittelet skal vi se nærmere på de to instruksene og hvilke arbeidsoppgaver de inneholder i mer detalj. Ved å spore dokumentenes opphav og tilblivelse kan vi også komme nærmere et svar på hva som var hensikten med fiskalembetet. Det vil forhåpentligvis også bli tydelig hvorfor der ble utstedt to instruks med ulikt innhold.

De to fiskalinstruksene er ikke de eneste normative kildene vi har til den norske fiskaletaten. Skattkammeret fikk instruks allerede høsten 1660, hvor et fiskalembete er omtalt.

Generalprokurøren, fiskalenes overordnede, fikk instruks i februar 1661. Der ble fiskalens oppgaver nøyere forklart. Jacob Madsen hadde kommet til Norge med et åpent brev som har blitt tolket som en instruks, og fiskalembetet han senere fikk, skal i følge Bøggild-Andersen ha vært foranlediget av et løfte i landkommissærenes instruks fra januar 1661.

Tilleggsinstruks og supplerende retningslinjer ble utstedt til Smidt i 1664, og kan i noen grad forklare hvordan fiskalene skulle forholde seg til ulike saker. De lempet også flere oppgaver enn de som var beskrevet i instruksene på fiskalene. Og så har vi bestallingsbrevene

⁴⁷ Stattholderarkivet, C-II, pk. 1, Relasjonsprotokoll, fol. 14b.

for Madsen og Smidt som (general-) fiskaler, som kan hjelpe oss med å forstå hva instruksgiveren lå vekt på.

Det gir en liste over dokumenter som ser slik ut, i kronologisk rekkefølge:

- Skattkammerkollegiets instruks (8. november 1660).
- Landkommissærenes instruks (1. jan. 1661).
- Generalprokurørens instruks (16 feb. 1661).
- Åpent brev i anledning Jacob Madsens memorialer (6. mai 1661).
- Instruks til fiskalen i Norge (31. mars 1663).
- Søren Christensen Smidts bestallingsbrev (1. juli 1663).
- Instruks til generalfiskalen i Norge (17. jan. 1664).
- Supplerende retningslinjer for fiskalene (høsten 1664).

Jeg har utelatt behandling av generalinspektørens instruks fra 1669, da denne praktisk talt er identisk til 1664-instruks, tilføyd noen av de supplerende retningslinjene som ble gitt høsten 1664.⁴⁸

Skattkammeret og generalprokurørens instruks

Oppmerksomheten skal først rettes mot det statsorganet som fiskalembetet var en del av etter omveltningen i oktober 1660. Ikke mange ukene etter arvehyllingen fikk Rentekammeret, eller Skattkammerkollegiet som det ble hetende frem til 1679, en fyldig instruks. I den lå der en bestemmelse om opprettelsen av en ny etat i statsadministrasjonen.

Skattkammerets instruks

Blant de 28 postene i instruks finner vi fortegnelser over hvilke statsoppgaver som tilhørte kammerets virksomheter, hvordan assessorene skulle arbeide, og hvilke særskilte saker de skulle ha oppsyn med og utrede. I den første artikkelen ble kammerets styringsstruktur bestemt. Sammen med presidenten skulle det bestyres av syv assessorer: ”[T]hrennde udaff Adell och fire Andre.” Videre lyder artikkelen at det skulle ansettes:

⁴⁸ *Norske kongebrev*, bd. I, 1669-96.

[E]nn General Procurator med enn Fiscal, en General Bogholder med enn Vnder Bogholder, thuende Secreterer, fire Casserer, fire Contrarouleurer, sex Renteschriffuere med trej Copiister, och en Fyrbøder.⁴⁹

Det var altså opprinnelig tenkt at fiskalen skulle være én av et tredvetalls skattkammerbetjenter. Selv om forholdet mellom generalprokurøren og fiskalen i denne teksten er uklart, antyder formuleringen ”med” at fiskalen skulle være underordnet generalprokurøren, på samme måte som generalbokholderen var overordnet underbokholderen og kopistene skulle assistere renteskriverne. Generalprokurørens funksjon er nedfelt i den sjette instruksposten:

[W]oris Rigers Schatmester med sine thillforordnede Assessorer schulle holde saadan daglig Rigtighed offuer ald Jndtegt, Wdgifft, Restands og Forraad, at saa offte wj paa escher, och ald disz Beschaffenhed och en huer alworligenn thilholde, at alle derisz Regenschaber aarligen for worisz Cammer Collegio rigtig forklaris och affleggis, eller de, som der udj findis forsømmelig och worisz naad. Befallning motwillig offuersidder med huis de ere pligtige thill wissze Thider at clarere och affbetalle, General Procuratoren och Fiscalen at forstenndigisz thill enndelig Rigtighed och Betalling.⁵⁰

Med andre ord var det på dette tidlige tidspunktet tenkt at generalprokurøren og fiskalen skulle ha ansvaret med å irettesette personer og etater som ikke fulgte opp befalingen i den femte instruksposten, om innbetaling og bokføring av ”alle wore Rigers Jndkomster,” underforstått ved bøtlegging og eventuelt videre straffeforfølgning. Dette gir et tydelig inntrykk av at generalprokurøren og fiskalen skulle drive en slags riksrevisjon.

Generalprokurørens instruks

Valget av generalprokurør falt på roskildenseren Peder Lauridsen Scavenius (f. 1623 d. 1685). Han var en velstudert og bereist rettslærd det tilfalt en rekke ulike ansvar under det unge eneveldet. I tillegg til generalprokurørstillingen var Scavenius en tid rektor ved Københavns universitet, hvor han for øvrig fungerte som professor like frem til 1681. Fra 1663 tok han plass i Høyesterett, deltok jevnlig i Skattkammerets kollegiale virksomheter – i

⁴⁹ ”Instrux for Kammer-Collegium, dat. 8 Nov. 1660,” s. 151, i *Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv*, bd. II, s. 151-7 (København, 1860).

⁵⁰ ”Instrux for Kammer-Collegium,” s. 152.

1670-årene til og med i Statskollegiet – var kommerseråd fra 1682 og til slutt etatsråd i 1684.⁵¹

Scavenius' instruks som generalprokurør er datert 16. februar 1661 og underskrevet Hannibal Sehested. Den er helt i tråd med den funksjon som kortfattet ble beskrevet i Skattkammerets instruks. Vi kan merke oss at beveggrunnen for opprettelsen av embetet er uttrykkelig gitt i instruksens innledende del. Det var:

[D]en store V-riktighed, som findis med voris Rigers Intrader paa woris Rente Cammer, samt den ringe Observantz paa woris welmeente Louge och Forordninger at were en Deel foraarsagit aff Mangel af Execution och Misbrug af woris kongl. Clementz, huor vdfuer wy iche alleniste ere geraden vdj stor Fahre och en witolftig Gield, medens och vore Riger och tro Vndersaater i største Schade, da omb ald saadan Forsømmelse och Disordre endeligen at bort tage och forhindre, hafuer wy naadigst for got anseet at wille efter andre Landersz och Rigers berømmelige Maneer antage en Procureur General.⁵²

Generalprokurørens virksomhet var ment å konsentrere seg om innkreving (*prokurering*) av utestående inntekter som tilfalt kongen. Til dette formålet hadde generalprokurøren myndighet til å stevne personer som drev mislighold av regnskaper og etterslep med innbetaling av statsinntekter for retten. Her hørte *samtlig*e regnskaper og inntekter som var av interesse for statskassen til, og til å bistå generalprokurøren skulle én av assessorene og alle renteskriverne føre register over mangler og restanser i alle regnskaper ”huisz osz kand were til Schade eller Nachdeel.” Men det var ikke generalprokurøren selv som skulle føre prosess mot innehaverne av slike slette regnskaper. Han skulle fremstille saksrapporter for Skattkammeret og dermed legge til rette for en juridisk prosess, men instruksens lå selve arbeidet med å føre rettssak over på fiskalen:

Huisz Processen angaar, schall hand efter andre Landers Sedwane gjøre for voris Cammer Collegio, førind Parterne jndkommer, en kort och sandferdig Rapport om alle Sagernis Ombstendigheder och Processen saaledisz formêre, at Fiscalen dereffter kand strax søge Domb och gjøre Execution.⁵³

Det spesifiseres ikke videre i instruksens hvem fiskalen skulle være. Det oppgis heller ikke noe utover funksjonsdelingen hvordan de to skulle forholde seg til hverandre. I motsetning

⁵¹ ”Scavenius, Peder Lauridsen,” i *Dansk biografisk Lexikon (I)*, bd. XV, s. 15-7 (København, 1901).

⁵² ”Instrux for Generalprocureuren d. 16 Februar 1661”, s. 165ff, i *Aarsberetninger fra det kongelige Geheimearchiv*, bd. II.

⁵³ ”Instrux for Generalprocureuren d. 16 Februar 1661”.

ble assessor Pogwisch og de fire rentemestrene navngitt i instruksen, hvis forpliktelser overfor generalprokurøren er tydelige nok. Av dette kan vi tentativt slutte at der per 16. februar ikke var ansatt noen fiskal, og det er vel også mulig at embetets funksjon ennå ikke var fullstendig uttenkt. Det inntrykket forsterkes av tituleringen ”fiskal” snarere enn ”generalfiskal,” som embetet skulle bli hetende. Det later ikke til at der finnes noen instruks for den danske generalfiskalen fra denne perioden. Carl Christiansen benyttet seg av instruksen for den *norske* fiskalen fra mars 1663 i sin beskrivelse av embetet under det unge eneveldet.⁵⁴

Landkommissærenes instruks og Madsens oppdrag

Som nevnt kom den første fiskalen i Norge, Jacob Madsen, til landet i mai 1661, et halvt år før han fikk bestalling som fiskal. Med seg hadde han et reisepass og ordre om å følge opp en rekke forhold som meddelt i et åpent brev fra kongen datert 6. mai 1661. I begynnelsen av november, noen dager før hans bestalling som fiskal, nedtegnet Madsen en kopi av dette brevet i Kristiansand. Hvis det stemmer, som Bøggild-Andersen gjorde antydninger til, at Jacob Madsens opprinnelige oppdrag i 1661 skjedde i tilknytning til Landkommissariatets opprettelse, så er det verdt å se nærmere på dette.

Under Sehesteds stattholderskap hadde Landkommissariatet fungert som et ”sentralkontor for norsk finansforvaltning,” et slags norsk rentekammer. Det ble nedlagt etter Sehesteds fall og gjenopprettet under Karl-Gustav-krigene, for så å bli oppløst igjen etter fredsslutningen i 1660. Etter hendelsene i oktober og Sehesteds ansettelse som riksskattmester ble det igjen på tale om å opprette et Landkommissariat i Norge, i samråd med Johan Garmann og Nicolas Paulsen. Nyttårsdag 1661 fikk de to instruks som landkommissærer.⁵⁵

Instruksen satt ut i detalj hvordan landkommissærene skulle ha kontroll med den norske oppebørselen og forvalte inntektene fra skatter og toll. Der skulle ansettes kasserer og bokholdere som skulle føre årlig regnskap over kommissariatets inntømster. Retningslinjer for hvordan pengene skulle forvares, på hvilke dager skatter og toll skulle innbetales til kommissariatet, og hvordan lokale embetsmenn skulle kvitteres for utleverte inntekter, opptar

⁵⁴ Christiansen skrev at 31. mars-instruksen var ”den første [...] vi har fra Tiden efter Regeringsforandringen,” *Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger*, bd. I, s. 76 (København, 1908).

⁵⁵ *Norsk historisk leksikon (I)*.

en hel del av instruksen. Men den niende artikkel, som Bøggild-Andersen mente forespeilet opprettelsen av et fiskalembete, nevner at der skulle ansettes embetspersoner som skulle ha ansvar med å reise tiltale i restansesaker:

Och paa det worris indkompst hereffter ofuer alt til bestembte wisze tiider och terminer uden effterladende seduanlig restance [...] aff enhuer maa worde erlagt och clarerit saauel, som at ingen mod widere paaleg, och udgiffit ofuer dend taxt och forordning, wi nu ofuer aldt riget [...] hafuer ladet giøre, maa worde besuerget, eller i andre maader imod lowen och forordninger forurettet, *da wille wii dertil naad. lade bestille nødwendige persohner som sligt beforderer opachte och paatalle schulle*, huilcke j och udj alle tilfald derom hafuer at erindre och befahle, och huis derris nachleszighed eller forsømmelsze til worris jndkombstis befording i en eller anden maade befindes, da hafuer i dem derris plicht paa worre wegne at erindre eller och udj worris Skattcammer (om det ellers er af dend werd) til remedering auisere.⁵⁶

Disse ”nødwendige persohner” ser ut til å ha samme funksjon som den fiskalen er tilegnet i skattkammerinstruksen. De skulle ikke bare ”opachte” misforhold i tilknytning til restansesaker, men de skulle også reise tiltale i slike saker. Hvor nært kan vi knytte det til Jacob Madsens oppdrag?

Jacob Madsens atterkomst til Norge

Den 6. mai 1661 utgikk der et åpent brev om at Madsen skulle følge opp forholdene han hadde gjort sine betenkninger om. Denne kongelige ordren er av interesse fordi det (sammen med hans bestallingsbrev) er det eneste utførlige dokumentet jeg kjenner til som Madsen hadde å rette seg etter i fiskalembetsgjerningen, forut for instruksen fra mars 1663. At han skulle forholde seg til den også som fiskal fremgår av en kongelig befaling til Madsen fra oktober 1661.⁵⁷ Hvis vi ser fremover mot instruksen som omsider ble utstedt til fiskalen, som står meget langt fra 1661-memorialen, gir det grunnlag for mistanke om at der fantes ulike oppfatninger av hva fiskalen i Norge skulle foreta seg. Dét kommer vi inn på om litt.

Det åpne brevet innledes ved å nevne at det er foranlediget av Jacob Madsens ”adtschillige schriftlige memorialer”. De ble sannsynligvis forfattet etter Madsens forespørsel til Sehested om en embetsutnevning i februar. Det er ikke mulig å bevise, men det kunne tenkes at

⁵⁶ ”Instruks for landkommissærene, d. 1. jan. 1661,” *Rentekammerets norske Expeditionsprotokol*, fol. 25b-29b. Min kursivering.

⁵⁷ *Christiania rådstuerettsprotokoll, 1662-1663*, fol. 3b.

Madsen har fått anbefaling til kongen fra Sehested, og så gått hen og tegnet opp et oppdrag han følte seg skikket til.

Oppdraget det er snakk om er en stor etterforskning av alle slags ”forurettelser” og ”misbruk” som Madsen skulle med ”ald flid inquirere och [...] beuiszlig gjøre”: Misforhold i kirkenes, fattigvesenets og hospitalenes finansielle forvaltning, allmuens klagemål over øvrigheten, ulovligheter i pelsverkhandelen, brudd på forordninger, ulovlige havner og ladesteder, uregelmessigheter i utskrivningen av sjøfolk, svik, underslep og forflytning av bønder i grensetraktene under Karl-Gustav-krigene, innkreving av bøter uten dom, oppsyn med reisende, ulovlig skoghogst, fogdenes innkjøp av kveg fra bønder til urimelige priser, tilsyn med ødegårder og borgerskapsskattenes ”beskaffenhet.” Det er ikke snakk om tiltalevirksomhet, slik landkommissærenes instruks artikkel 9 omtaler. Snarere skulle Madsen ”randsage och offuer aldt forfahre vdj wort rige Norge.” For øvrig ble han meddelt reisepass og to hundre riksdaler.⁵⁸

Madsens ”inkvisisjon” stemmer bedre overens med nedsettelsen av *Landkommisjonen* i januar 1661. Den er oftest omtalt i sammenheng med det matrikuleringsarbeid den ble satt til å utføre. Det arbeidet ble ikke ferdigstilt. Men Landkommisjonens oppdrag strakk seg i utgangspunktet lengre enn bare matrikulering. Den skulle på mange ulike måter kartlegge ressursgrunnlaget i riket, slik at kongen kunne ”nyde Rigets Indkomst ubeskaaret.” Landkommisjonen skulle rapportere om geistlighetens, adelens og kronens eiendommer, innlede undersøkelser av pantsatt krongods, omfanget av krigsskader, skog- og sagbrukenes tilstand, tollsatsene, kirkenes innkomst, innrette skysstasjoner og gjestgiverier langs ferdselsårene, og i det hele tatt få innsyn i alt som vedrørte Norges økonomiske og administrative vel. Hele denne undersøkelsen skulle opprinnelig ferdigstilles til slutten av mai, da den planlagte hyllingsferden til Norge skulle finne sted.⁵⁹

Madsens betenkninger høres ut som et ekko av Landkommisjonens undersøkelse. Og i likhet med Landkommisjonen lovet Madsen å ferdigstille sin undersøkelse innen kongens hyllingsferd til Norge. Det er i hvert fall et indisium på at Madsen var ute i samme ærend som kommisjonen. Det blir ren spekulasjon, men kan det hende Madsen med dette tok på seg

⁵⁸ Åpent brev i anledning Jacob Madsens memorialer i *Rentekammerets norske Expeditionsprotokol*, fol. 72a-f, reisepass s. st., fol. 72b-f.

⁵⁹ *Meddelelser fra det norske Rigs-Archiv* (Christiania, 1867-70), s. 50f.

delar av Landkommisjonens undersøkelser, mens kommisjonen konsentrerte seg om forarbeidet til matrikuleringen? Jeg tror det er rimeligere å tolke denne ”inkvisisjonen” som et anhang til Landkommisjonen, snarere enn startskuddet for fiskaletaten i Norge.

Søren Kornerup og Den første lovkommissjon

Før Madsen ble utnevnt til fiskal i Norge ble det ansatt en generalfiskal i Danmark. Som nevnt i første kapittel var den som fikk embetet Søren Kornerup. Han var utdannet jurist, og satt en tid som viserektor ved Roskilde lærde skole. Kort tid etter innføringen av eneveldet sendte han sine betenknings om den nye statsformen i form av et ”Prosjekt til Kronens Velfærd”. Danske historikere, først og fremst Sebastian Olden-Jørgensen, har identifisert Kornerup som forkjemper for den radikale, ”ultra-absolutistiske” fløyen ved det danske hoffet i årene etter regimeskiftet.⁶⁰ I sine tidligste betenknings kom Kornerup med kraftige utfall mot adelsveldet. I følge Kornerup hadde adelen lenkelagt kongemakten med håndfestningen, som han jevnførte med vordenskapet, adelens herredømme over bøndene. ”[B]illig af det gandsche Kongerige bør at udryddes al saadans Possessions Ihukommelse,” konstaterte han.⁶¹ Kornerup medvirket også til et tidlig utkast til en ny kongelov (*Lex Regia Friderici Tertii*), forfattet i 1662-63, som forespeilet arvekongen uinnskrenket makt.⁶²

Forut for juli 1661 ble Kornerup utnevnt til generalfiskal. Innledningsvis er det ingenting som tyder på at forfatningsspørsmål var et spesielt anliggende for fiskalen.⁶³ Men Søren Kornerup kom til å innblande seg i en spesielt brennbar sak, som Sebastian Olden-Jørgensen har kalt en skjellsettende hendelse under det tidlige enevelde, og som fremtvang et delikat spørsmål om kongemaktens karakter etter nyordningen.⁶⁴

⁶⁰ Sebastian Olden-Jørgensen, ”Generalfiskal Søren Kornerup – en af absolutismens uheldige høge: En moralsk fortælling,” i *1066: Tidsskrift for Historisk forening*, 22/2, s. 13-25 (1992). Olden-Jørgensen, ”Enevoldsarveregeringsakten og Kongeloven – Forfatningsspørsmålet i Danmark...” i *Historisk tidsskrift (Danm.)*, bd. 16, rk. 2, s. 295-321 (1993).

⁶¹ Søren Kornerup, ”Prosjekt til Kronens Velfærd,” sitert i Fabricius (1920), s. 227f.

⁶² Olden-Jørgensen (1993), s. 315ff. Lovutkastet er omtalt i Knud Fabricius (1920), s. 248-267 og Olden-Jørgensen (1993).

⁶³ ”Søren Kornerup,” *Dansk biografisk Lexikon (III)*.

⁶⁴ Olden-Jørgensen (1992).

Lykke-saken og dens etterspill

Saken det dreier seg om oppstod i forbindelse med en pågående trette mellom Kaj Lykke og Peder Børting. Lykke var en av Danmarks mest velstående adelsmenn, og blant hans eiendommer var Rantzausholm en av de viktigste. Børting var forvalter på godset, og hadde tidligere forsøkt å få underdommeren der dømt til døden, men Lykke hadde grepet inn og forhindret dette. Den hevngjerrige Børting skulle likevel få siste ord. Hans hustru, Sophie Abelsdatter, hadde forut for ekteskapet oppholdt seg en tid ved Lykkes residens i København. Det hadde medført så store kvaler (og så mye snakk) at Lykke hadde sett seg nødt til å forsøke å trøste henne i et brev fra 1656, hvor han poengterte at Sophie bare skulle visst hvilket snakk dronningen var gjenstand for! Dét brevet hadde Sophie bevart, og hennes ektemann gjorde det kjent for hoffet. Generalfiskal Kornerup ble sendt avsted for å hente det, og basert på uttalelsene i brevet anklaget han Kaj Lykke for *crimen læsæ majestatis* – majestetsforbrytelse.⁶⁵

Majestetsforbrytelse var ikke et spesielt godt definert begrep under den gjeldende Landloven. Det var i alle fall begrenset til forræderi og åpent opprør mot kongehuset. Men Kornerup strakk begrepet mye lengre, som vi snart skal se. Han førte saken mot Lykke som en ren skueprosess, og den 5. september 1661 ble den landflyktige Lykke krysset fra adelens rekker, og en voksfigur av ham henrettet på Københavns slottsplass – ”til stor Gammen for Kjøbenhavns Pøbel”.⁶⁶

Lykkes skjebne bør sees i sammenheng med flere forhold. Her skal vi la både det forhold at en majestetsforbryters gods skulle tilfalle kongen og Lykkes tidligere tjenestegang hos Corfitz Ulfeldt ligge.⁶⁷ I sammenheng med de norske fiskalene er det Kornerups embetsførsel og betenkninger om generalfiskalens oppgaver som først og fremst er interessante. Prosessen mot Lykke var – indirekte, om ikke annet – bifalt av kongen. Det fremgår av at Frederik sendte en forespørsel til Lovkommisjonen den 21. oktober 1661 om hvordan *fiskalretten* skulle innrettes. Lovkommisjonen var nedsatt til å forferdige en ny kongelov og gjøre betenkning om reformering av rettsadministrasjonen i riket. Den ble ferdigstilt den 28.

⁶⁵ ”Peter Børting,” *Dansk biografisk lexikon (I)*, bd. II, s. 330f (København, 1889). ”Kaj Lykke,” *Dansk biografisk leksikon (III)*.

⁶⁶ Prosessen er omtalt i bl. a. Olden-Jørgensen (1999), 77-83. Sitatet fra Rasmus Nyerup, *Efterretninger om kong Frederik den tredie og de mærkværdigste i Danmarks og Norges under hans Regierings indtrufne Begivenheder* (København, 1817), s. 346.

⁶⁷ ”Kaj Lykke,” *Dansk biografisk leksikon (III)*.

oktober, fire dager etter at Kornerup hadde forfattet et eget ”Project til Fiscalrettens Esse oc Process”.⁶⁸

Fiskalretten

Fiskalretten (*jus fiscale*) var i denne sammenheng ensbetydende med det lovverk som skulle gjelde i majestetsforbrytelsessaker. Kornerups ”prosjekt” og Lovkommisjonens betenkning er trykket i *Forarbejderne til kong Kristian V.s danske Lov*. I sitt prosjekt gav Kornerup en definisjon av hva fiskalens oppgave skulle være. Fiskalen skulle være den som:

[I]nqvirerer och paafordrer Straf imod alle, som imod hans kongl. Maits. Respect, Souverainitet, Regalier och Landslover sig forser och bøde skal.⁶⁹

Dette ser ut som et krumspring bort fra den virksomheten fiskalen skulle drive i følge Skattkammeret og generalprokurørens instruksjer. Som tidligere påpekt skulle generalprokurøren og fiskalen sammen fungere som en slags riksrevisjon. Men her er revisjonsvirksomheten utvidet fra slett regnskapsføring, underslag og etterslep med innbetaling av kongelige inntekter til alt som kunne tenkes å være til skade for majesteten – inkludert æreskrenkelser og fornærmelser mot monarkens verdighet. Det er en merkelig sammenføring av embetsfunksjoner.

Prosessførselen Kornerup oppteget ble betraktet som ytterliggående. Til hans tekst er det nemlig senere tilføyet rettelsjer eller moderasjoner, sannsynligvis av Lovkommisjonens medlemmer. Kornerup mente på sin side at der i et absolutt monarki ikke burde finnes noen bånd på majesteten, og at den gamle rettsorden var korrumpert og ubrukelig under den nye orden. I en kommentar til kommisjonens rettelse bemerket han at:

Den gamle ordentlige Proces for Herrits- oc Birkeretten, saa lenge de saaledis betientes som for dum, er imod kongl. Maits. Arfverrettighed oc Interesse.⁷⁰

Annensteds at:

[K]ongl. Mait. kan self stabilere sin Avantage, hvilket er propriam udi souveraine Puissance, ti kongl. Mait. staar intet mer in æqvilebrio med hans Underdane.⁷¹

⁶⁸ Olden-Jørgensen (1992), s. 17f. Secher & Støchel, *Forarbejderne til Kong Kristian V.s Danske Lov*, 1. ht., s. 584ff (København, 1891).

⁶⁹ Secher & Støchel (1891), s. 586.

⁷⁰ Secher og Støchel (1891), s. 587.

Det var oppfatningen av at fiskalsakene var en slags *crimen exceptum*, en eksepsjonell sort forbrytelser som det kunne tillates unntak fra sedvanlig rettergang, Lovkommisjonen ser ut til å ha reagert negativt på. Men dens egen betenkning til opprettelsen av fiskalretten aksepterer i stor grad Kornerups utvidede definisjon av majestetetsforbrytelser. Betenkingen er delt i tre: Seksjon A omhandler hvilke saker som falt inn under *Jus fiscale*, B om hvordan fiskalprosessen skulle foregå, og C hvordan vitnesbyrd skulle behandles.⁷²

I den første seksjonen fremgår det at fiskalretten skulle innbefatte alle typer majestetetsforbrytelser (*crimen læsæ majestatis*). Det gjelder både forbrytelser mot den guddommelige overhøyhet (*cr. l. m. divinæ*, dvs. Gud) og den verdslige (*cr. l. m. humanæ*, dvs. kongen). Til den første kategorien hører ”offendlich och forsettelig” gudsbespottelse. Den verdslige kategorien er delt i fire (*a, b, c* og *d*). De alvorligste formene for forbrytelser mot den verdslige majestet var *a*) hverving og utskrivning av soldater uten kongens samtykke, misbruk av militære midler, ordreforsømmelse, kollaborasjon med fremmede riker, dessuten opprør, attentat mot kongen og hans familie, forfalsking av kongelige brev og ringeakt for hans embetsmenn og gesanter. Straffen skulle være partering, halshugging og offentlig utstilling av forbryterens hode på en stake. Hvis forbryteren ikke kunne stilles for skarpretter i egen person skulle han henrettes ”in effigie och Billede.” Hvis forbrytelsen kun var fremsatt på papir eller i tale, kunne han slippe unna med nådefall og eventuelt ekspropriering. Dette er for øvrig helt i tråd med bestemmelsene i *Christian Vs Norske Lov* (1685).⁷³ I *b*) ble forbrytelser mot ”Landet och det gemenes” interesser opptegnet, der i blant falskmyntneri, underslag av toll og særavgifter, forakt og forsømmelse for kongelige mandater, samt smedeskrift ”imod alle och enhver”. Til disse forholdene var det knyttet særskilte straffer. Falskmyntneri skulle for eksempel straffes med tortur og henrettelse (på steile og hjul), mens underslag av kongens toll og særavgifter skulle straffes etter tollordinansen.

I seksjon B, ”Fiscal proces anlangende”, ble det spesifisert hvordan fiskalsaker skulle føres for retten. Kommisjonen understreket først fiskalsakenes delikate natur, og oppfordret til ”Moderation och Forsigtighed”. Deretter følger en beskrivelse av hvordan rettergangen

⁷¹ Secher og Støchel (1891), s. 589. ”Kongen kan selv bestemme sin fordel (goder), hvilket kjennetegner den suverene makt, fordi kongen ikke lenger er likestilt med sine undersåtter” (min overs.)

⁷² ”Lovkommisjærernes Betænkning om *Jus fiscale*...” er trykt i Secher og Støchel (1891), 40-6.

⁷³ *Chr. Vs Norske Lov*, VI., 4. kap.

skulle foregå. Den stemte helt overens med sedvanlig praksis.⁷⁴ For eksempel skulle den anklagede stevnes for sitt eget retterting og appellretten respekteres som ”etter Landloven”. Seksjon C omhandler for så vidt ikke fiskalretten spesielt, men er en redegjørelse om hvorvidt uttalelser i drukkenskap burde regnes for tilregnelige.

Både (B) og (C) er tolket dit hen at Lovkommisjonen blankt avfeide Kornerups radikale prosjekt. Den hadde også avvist muligheten for at Lykke-saken kunne danne presedens for rettspraksis under det eneveldige styret. Men, på étt punkt, og det er ganske vesentlig i vår sammenheng, hadde den imøtekommet Kornerup: Fiskalretten ble definert som et instrument for forfølgelse av majestetsforbrytelser.

Madsens instruks av 1663 og bestallingsbrev

Det er først når vi tar Søren Kornerups virke som generalfiskal i betraktning at instruksene fra 1663 gir mening. Den hadde nært sagt ingenting med Madsens opprinnelige oppdrag å gjøre. Og det er denne instruksene som inneholder grunnlaget for tolkningen av den norske fiskaletaten som en slags etterretningstjeneste. Instruksene er trykket i *Aarsberetninger fra det kgl. danske Geheime-Archiv*. Denne fremstillingen støtter seg på Bøggild-Andersens identifisering av Kornerup som instruksens opphavsmann.⁷⁵ Instruksene er datert 31. mars 1663 og rettet til Jacob Madsen, ”Norges Riges Fiscal”. Det er pussig at det skulle ta så lang tid å få utstedt en instruks for den norske fiskalen. Reksten tolket den nært sagt som en tilsnikelse fra Kornerups side. Sikkert er det i hvert fall at skattmester Sehested var bortreist på utenlandsoppdrag da instruksene ble utstedt.⁷⁶

Instruksens innhold kan kortfattet omskrives slik (se forøvrig appendikset):

1. Fiskalen skal oppspore fornærmelser og ansatser til opprør og forræderi mot kongehuset og rikene, og melde fra om slike til stattholderen eller andre øvrighetspersoner.

⁷⁴ Olden-Jørgensen (1992), s. 18.

⁷⁵ Bøggild-Andersen, *Hannibal Sehested*, bd. I, s. 327 (København, 1946).

⁷⁶ Bøggild-Andersen (1970), s. 135.

2. Fiskalen skal påse at kongelige forordninger som angår ordens- og rettsvesen (*politien* og *justitien*) blir etterfulgt, og skal reise tiltale mot eventuelle brudd ved den skyldiges rette verneting.
3. Fiskalen skal holde tilsyn med utskrivningen av soldater og slå ned på eventuelle misbruk.
4. Dersom fiskalen oppdager noe annet som er til skade for kongehuset og rikene, skal han slå ned på det.

Hvis vi jevnfører instruksens to første artikler med innholdet i Lovkommisjonens betenknninger om fiskalretten, er det åpenbart at det er en nøye sammenheng. Første artikkel favner om det Lovkommisjonen tegnet opp som den første kategorien av *crimen læsæ maiestatis humanæ*, nemlig anstiftning av opprør og krenkelser av kongehusets ære. Den andre artikkelen vedrører mandatforakt. Det ligger nært opp til hva Lovkommisjonen definerte som forbrytelser mot "Landet og det gemenes Interesse". I instruksens er derimot underslag av kongens inntekter og ærekrenkelser (av andre enn majesteteten) ikke nevnt, på tross av at disse forholdene var innlemmet i fiskalretten.

Når det gjelder punktet om kongelige forordninger, så virker instruksens tydelig på at oppfølging av brudd på alle slags lovbestemmelser som angikk rettsvesenet og *politien* skulle være under fiskalens oppsyn ("Woris Forordninger, Mandater, Placater och Louger"). Det er ikke snakk om allminnelige forordningsbrudd, men forordningsbrudd som vedrører forvaltningen av lov og rett.

Den tredje artikkelen vedrører militæret, og det er vel her ment at fiskalen skulle ha innsyn i legdsrullene. Det er ikke nevnt i fiskalretten.

Bruddet med Madsens oppdrag fra mai 1661 virker tydelig. Instruksens nevner ingenting om at fiskalen skulle reise tiltale mot underslag av kongens inntekter eller føre tilsyn med oppebørselen. Erling Reksten mente at man kunne se bort i fra 1663-instruksens for å finne ut hva hensikten med fiskaletaten i Norge var, nettopp fordi den ikke er samstemt med andre normgivende dokumenter utstedt til de norske fiskalene:

Sikkert er det iallfall at instruksens for Jacob Madsen ikke stemmer med skattkammerinstruksens og instruksens for generalprokurøren, og heller ikke med senere

instrukser for fiskalen i Norge. Det er altså en isolert sak som vi ikke kan bygge på hvis vi vil vite hva intensjonen med fiskalinstitusjonen var.⁷⁷

Men som vi har sett så var ikke siste ord om fiskalembetet sagt i Skattkammeret og generalprokurørens instrukser. Så er spørsmålet om den norske fiskaletaten ble berørt av Kornerup og Lovkommisjonens tanker om fiskalretten helt fra starten av embedets opprettelse, eller om 1663-instruksen er det første – og eneste? – uttrykket for Kornerups ambisjoner om å legge oppfølgingen av majestetsforbrytelser til fiskalenes virksomheter.

Jacob Madsen omtales først som fiskal i en ordre fra 19. oktober 1661.⁷⁸ Jeg har ikke sett denne ordren, men et kongelig brev til Madsen fra samme dato er innskrevet i Christiania rådstueretts protokoll fra 1662. Madsen må forut for dette ha fått bekreftelse på at han skulle rette seg etter sin egen memorial i fiskalembetet, for i brevet nevnes det at Madsen ”iche alleniste der udi for retter,” men at han også:

[U]di alt ande[t]t oc fore kommende tilböriligen oc forsuarligen i agt haffuer alt huis vorris interesse saaledies vdkreffuer touchere kannd.⁷⁹

Vi kan trekke en videre linje fra denne anmodningen om at fiskalen skulle holde oppsyn med kongehusets generelle interesser, og ikke bare det tilsyn med oppebørselen som Madsen hadde avgitt betenkning om. I Madsens bestallingsbrev fra 9. november 1661 finnes der er en interessant formulering som står ut i mengden av sedvanlige formler om lydighet, flid og underdanighet:

[Schulle Fiscalen] paa det fligtigste altiid inquirere oc vnder sögge, alt huis der imoed, [vorriesz kongl: souverainitit oc arffue rettigheed] oc andre vorris höye kongl: regalia kunde foretaggies oc forhandlisz oc huis hand i saa maader udi visze forfaring bringer, det straxszen at till kiende giffue, oc epter foregaaende kongelige citation tilböriligen paa kalle, saaledies att hand imod alle oc enhuer som kunde commitere nogen crimina, entten i civilibus eller criminalibus paa det throligste procedere oc saaledies vorries interesse tilböriligen oc forsuarligen, udi acht haffuer oc der udi intet at anszee, enten gunst eller gaffue.⁸⁰

⁷⁷ Reksten (1982), s. 165.

⁷⁸ C. O. Bøggild-Andersen (1970), s. 135, noter s. 535.

⁷⁹ Brevet er innskrevet i *Christiania rådstuerett, Rådstuerettsprotokoll, 1662-1663*, fol. 3b.

⁸⁰ ”Jacob Madsens bestallingsbrev,” innskrevet i *Christiania rådstuerett, Rådstuerettsprotokoll, 1662-1663*, fol. 2bf.

Dette er enda et moment som tyder på at den norske fiskalen skulle vokte om kongehusets interesser. Hvis vi tar et tredje moment i betraktning, mener jeg der er god grunn til å hevde at den norske fiskalen var gitt instruks om å fungere både som oppsynsmann i embetsverket og oppebørselen, og som forsvarer av kongens legitimitet og verdighet ("forvaltningspoliti" og "politispion") allerede fra starten av.

Det tredje og siste momentet er dateringen. Madsens ordre fra 19. oktober 1661, og brevet fra samme dato sitert ovenfor, ble gitt noen dager før kongen forespurte Lovkommisjonen å gjøre en betenkning om fiskalretten (21. okt.). Bestalling som fiskal fikk Madsen først den 9. november, knapt to uker etter ferdigstillingen av Lovkommisjonens betenkning (29. okt.). Embetet ble altså opprettet i Norge samtidig som det var på tale om en fiskalrett i København. Det kan neppe være noen tilfeldighet.

Når vi ser dateringen for Madsens bestalling og de to dokumentene som uttrykker at fiskalen skulle ha et generelt tilsyn med å følge opp kongehusets interesser, tror jeg det er grunnlag for å si at 1663-instruksene ikke var noen isolert sak. Det er en *spesiell* sak, det er nå så. Som vi skal se, skiller den seg ut blant fiskalinstruksene. Men fiskalen ser ut til å ha vært informert om at han hadde et særskilt ansvar for å se til kongens interesser allerede fra embetets opprettelse i Norge. Som vi så i behandlingen av fiskalrettutredningene fra oktober 1661, ble nært sagt alle handlinger i strid med kongehusets interesser definert som majestetsforbrytelse. Jeg mener derfor at de norske fiskalene fra starten av hadde blant sine oppgaver å snuse opp slike forhold, og at det ikke var et oppsyn som ble skutt inn som ved en tilsnikelse i skattmester Sehesteds fravær (hvorvidt Sehested ville bifalt 1663-instruksene om han hadde vært til stede i København, er en annen sak). Det har med andre ord vært en del av hensikten med embetet, i hvert fall fra høsten 1661.

Severin Christensen Smidts instruks

Instruksene fra 1663 ble utstedt i mars, omtrent tre måneder før Jacob Madsens død. Hans etterfølger som sjef for den norske fiskaletaten, Severin Christensen Smidt, har etterlatt seg en rekke dokumenter som forteller oss en del om hvordan fiskalembetet var tenkt å fungere. Fra perioden like etter Smidts ansettelse har vi ikke mindre enn seks ulike dokumenter som kaster lys over hvilke forhold fiskalene skulle rette sin oppmerksomhet mot. Det første dokumentet er Smidts bestallingsbrev. I tillegg til den endelige instruksene ekspedert av Skattkammeret 21. januar 1664 finnes det en memorial om en

generalfiskalinstruks, etter alt å dømme nedtegnet av Smidt selv. Så finnes det også et forarbeid til den endelige instruksen med ukjent forfatter og dato. I tillegg gjorde Smidt seg en betenkning om hvordan forholdene best kunne legges til rette for generalfiskalens arbeid, og en betenkning til Skattkammeret om en hel rekke forhold han mente fiskalene burde følge opp.

Smidts bestallingsbrev

Jacob Madsen døde i begynnelsen av juni 1663. En måned senere ble Severin Christensen Smidt ansatt som hans etterfølger.⁸¹ Smidts bestallingsbrev er datert 1. juli. Det inneholder ingen utdypende setninger om hvilke forhold generalfiskalen var ansvarlig for å følge opp. Men det inneholder den samme instruksjonen som fantes i Madsens bestallingsbrev om at fiskalene skulle undersøke alt som ble foretatt til skade for kongens suverenitet og verdighet.⁸²

Det nye med bestallingsbrevet er for det første to retningslinjer om hvordan øvrigheten skulle forholde seg til fiskalene. Alle embetsmenn skulle assistere og hjelpe fiskalen til de saksdokumenter han meldte behov for i sin virksomhet, og underdommere som kunne betraktes som partiske i fiskalsaker skulle midlertidig suspenderes etter forhandling mellom generalfiskalen og stattholderen eller amtmannen på stedet. For det andre, som nevnt i forbindelse med underfiskalordningen, er bestallingsbrevet det første dokumentet jeg kjenner til som anerkjenner underfiskalene som embetsmenn. Det utdyper videre hvordan underfiskalene skal ansettes. Det skulle skje ved forslag fra generalfiskalen. Kongen skulle så gi bestalling til underfiskalen hvis han godkjente kandidaten. Generalfiskalens årslønn ble økt fra 500 riksdaler til 800 riksdaler, i tillegg til den tidligere bestemte satsen på en tiendepart av alt han og hans underordnede lå beslag på i sine prosesser. Disse konfiskasjonene skulle generalfiskalen føre årlig regnskap over i Rentekammeret, hvor hans ”gang och sæde” skulle være satt nest etter de norske biskopene og lagmennene. Det gir en pekepinn på hvor i embetshierarkiet generalfiskalene befant seg.

⁸¹ P. B. Grandjean, *Rentekammerets norske bestallinger*. <http://www.genealogi.no/content/rentekammerets-norske-bestallinger-1660-1814-c-f>.

⁸² *Generalfiskalens regnskap, 1663-1666*, pk. 4, vedl. 1. Bestallingsbrevet er også gjengitt som appendiks.

Memorial om en kongelig instruks for generalfiskalen

I et dokument med tittelen ”Allerwnderdanigste memorial om en konglig instrux for rigens gen. fiscal j Norge” er det tegnet opp hele 24 punkter. Jeg vet ikke mer om memorialen enn det som kan sees med det blotte øye. Den er udatert, men den kan ikke være yngre enn januar 1664, da Søren Christensen Smidt fikk instruks. Selv om dokumentet ikke er undertegnet, går jeg ut i fra at det er Smidt som er forfatter av betenkningen.⁸³

Flere av punktene i memorialen er overstrøket eller merket med bokstaver. Den mest naturlige ”korrekturleseren” ville være generalprokurør Scavenius. Kornerup var nemlig avsatt som generalfiskal i Danmark en gang i andre halvdel av 1663. Olden-Jørgensen har tolket Kornerups fall som ultraabsolutismens nådefall ved hoffet.⁸⁴ Kornerups etterfølger i Danmark, Christen Pedersen, tok ikke over generalfiskalseglet før i 1665.⁸⁵

Memorialens innhold favner over en lang rekke forhold, og i noen tilfeller stilles det spørsmål om hvordan generalfiskalen burde gå frem i embetsgjerningen, snarere enn hvilke forhold som skulle være underlagt hans oppsyn. De tre første artiklene er de samme som i 1663-instruksen. Generalfiskalen skulle undersøke ansatser til opprør og majestetsfornærmelser, reise tiltale mot forordningsbrudd og holde oppsyn med at ingen misbruk skjedde i soldatutskrivningen. Så følger tiltale av urett i kongens inntekter (art. 4). Artikkel 5 og 6 dreier seg om hvordan retten burde holdes i saker som generalfiskalen førte på kongens vegne. Generalfiskalen skulle reise tiltale mot personer som oppkrevde midler på ulovlig vis fra allmuen, for eksempel ved forfalskning av kongelige befalinger (art. 7). Inhabile dommere burde stattholderen sørge for å skifte ut (art. 8). Kong Christoffers statsrett burde gjelde i alle generalfiskalens saker (art. 9). Alle embetsmenn burde assistere fiskalen og overrekke ham dokumenter som kunne være til hjelp i hans undersøkelser, og dessuten burde alle Jacob Madsens brev og dokumenter overrekkes generalfiskalen (art. 10 og 11). I artikkel 12 oppgis underslag av trelast, fiske, pantegods, makeskifter, odelskjøp, skoghogst, kirkelig gods og innkost ”och alt huisz geistligheden vidkommer” som forhold generalfiskalen burde reise tiltale mot. Generalfiskalen burde høre allmuens klagemål mot øvrigheten og forhindre at unge menn blir rekruttert som leiesoldater (art. 13), holde oppsyn med post- og skyssvesen og

⁸³ Memorial om kong. instruks for generalfiskalen, *Norske åpne brev R XI* (RA). Dokumentet ligger sammen med instruks fra 21. januar 1664.

⁸⁴ Olden-Jørgensen (2010), s. 57ff.

⁸⁵ Christiansen (1908), s. 75.

dessuten stille løsgjengere for retten (art. 14). Generalfiskalens stevninger burde skje på samme måte som fogdene var forpliktet til å gjøre (art. 15), han burde forordne konfiskasjonsdommere i hvert bispedømme (art. 16) og få ansvar for alt innkjøp av pelsverk til kongen – hvor mye det var snakk om skulle det vel gis ”seer konglig ordre paa” (art. 17, overstrøket). Generalfiskalen skulle også passe på at ingen saker som kunne være til kongens skade ble hemmeligholdt, og til det formålet burde han alltid være til stede når Herredagen ble holdt (art. 18). Med sine underordnede burde han etterforske mineralforekomster ”som endnu kand verre skiult” (art. 19). De siste fem artiklene er overstrøket. Fiskalen burde tilsendes alle dokumenter som berørte fiskalembetet (art. 20). Så stiltes der spørsmål om hvordan generalfiskalen skulle forholde seg til det som kunne ”findis stridig i low och recessen jmoed den souerain arfferegiering” (art. 21), hvorvidt generalfiskalen burde ha med bergamtene å gjøre, ”thj der begaaes vndertiden straffverdige ting” (art. 22), og hvilken straff som burde utmåles til mandatforaktere og falskmyntnere (art. 23). Den siste artikkelen nevner at fiskalen burde reise tiltale mot utelatelser i jordebøkene og manntallene, samt tilfeller av unndragelse av odelsskatter (art. 24).

Smidts memorial er et sammensurium av saker. Riktignok tar halvparten av artiklene form av spørsmål om hvilke lover og regler som burde gjelde i saksforhold, og hvordan det burde reises tiltale. Vi sitter likevel igjen med 13 artikler som oppgir ulike forhold som generalfiskalen har ment han burde følge opp. Jeg identifiserer tre ulike typer virksomheter. Den første er de forholdene som faller inn under fiskalretten som Lovkommisjonen gjorde betenkning om, med andre ord majestetsforbrytelser (i den videste betydning). Den andre kategorien er de forholdene som angår oppebørselen. Den tredje dreier seg om oppsyn med embetsverket og samfunnsordningen (f. eks. skyssvesen, militæret). Pelsverkinnkjøp (art. 17) passer ikke inn i skjemaet. Jeg tolker det som en særrettighet, snarere enn et arbeidsfelt. Vi kan skjematisere tredelingen som på tabellen på neste side.

Undersøkelser av majestetsforbrytelser og uriktigheter i oppebørselen er, så vidt jeg kan se, per memorialen fullstendig underlagt generalfiskalens oppsyn. I betenkningen tegnet Smidt opp at generalfiskalen skulle undersøke og eventuelt reise tiltale mot alle slags misforhold på disse områdene. Når det gjelder den andre kategorien, ”embetsverk og samfunnsorden”, er oppsynsvirksomheten mindre fullstendig, og forholdene generalfiskalen burde ha oppsyn med er mer spesifikt definert. Det utgjør likevel et formidabelt omfang av saker.

Tabell 2 – Memorial om en instruks for generalfiskalen

Majestetsforbrytelser og fiskalrett	Embetsverk og samfunnsorden	Oppebørsel og finansforvaltning
1. Forræderi, opprør og majestetsfornærmelser	3. Misbruk i soldatutskrivningen	4. Urett i kongens inntekter
2. Overtredelse av forordninger	13. Allmuens klagemål	12. Underslag av kongens inntekter
18. Hemmelighold av saker i kongens interesse	14. Skyss- og postvesen og løsgjengeri	19. Mineralforekomster
	24. Utelatelser i jordebøker og manntall*	24. Unndragelse av odelsskatter*
*Artikkelen er overstrøket.		
Kilde: <i>Severin Christensen Smidts memorial om en generalfiskalinstruks.</i>		

En hel del av sakene er identiske med de som er omtalt i det åpne brevet som foranlediget Jacob Madsens oppdrag i Norge, og som han siden hadde å rette seg etter i fiskalembetet. Da Madsens embetspapirer ikke var utlevert til Smidt før tidligst i februar 1664, er det sannsynlig at Smidt hadde fått tilgang til originalen i Rentekammerets norske ekspedisjonsprotokoll.⁸⁶ Alle punktene i 1663-memorialen har også sin plass blant postene i betenkningen. Memorialen kan derfor betraktes som en syntese av Madsens to instruks.

Memorial om generalfiskalens embete

I en udatert memorial ”om generalfischalls charge i Norge”, ble det fremsatt forslag til fem ordninger forfatteren mente var nødvendige å få på plass for at generalfiskalen kunne drive embetet sitt. Den er usignert, men av håndskriften fremgår det at det er Severin Christensen Smidt som har forfattet den.

For det første behøvde generalfiskalen kongelig reisepass, slik at han ikke ble forhindret i sin virksomhet av allmuen. Jeg tolker det som å være uttrykt med tanke på skyssvesenet. For det andre og tredje burde fiskalene få tillatelse til å benytte seg av ustemplett papir, ”kunde det forlindre nogen omkostning”, og alle fiskalenes forsendelser skje uten kostnader. Foruten disse frihetene ba memorialen også om ”konglig naade och skiermb” i beskyttelse mot vold og overlast. Men det mest interessante kravet gjaldt oppbyggingen av fiskalinstitusjonen:

Der behøffues i det allerminde 5 vnderfischaller, foruden jt par karlle hos mig sielff, som och for verre ferdig i lou och ret, om jeg nu schal sette dennom, som er faest tienlig, for at faa erlig, troe och wederhefftig personer, och hans k: m: formidelst bestillingens

⁸⁶ *Norske kongebrev*, bd. I, 1664-31.

sicherheit, och gemen mandtz v-forstand at hindre, det naadigst ville confirmere giffues vel naadigst oerder.⁸⁷

Spørsmålet om kongelig ordre utelukker at memorialen er av nyere dato enn generalfiskalinstruksen fra 21. januar 1664, som inneholder retningslinjer om hvordan ansettelse av underfiskaler skulle foreslås overfor kongen. Men antagelsen er ordlagt nært opp mot formuleringen i Smidts bestallingsbrev fra 5. juli 1663:

[Generalfiscalen] sielff schal haffue magt til at antage och oes vnderdanigst for[e]slaa [vnderhaffuende fiscaler och fuldmegtige], till uider[e] vorisz egen naadigst confirmation.⁸⁸

Uttalelsen om at det er nødvendig med minst fem underfiskaler kan som sådan sees på som et svar til bestallingsbrevet. Nå fantes der flere enn fem underfiskaler da Smidt tiltredte i embetet. Det kan tolkes som om generalfiskalen gav sin mening om hva han mente om størrelsen på fiskalinstitusjonen. Dette punktet inneholder for øvrig en uttalelse om underfiskalenes kompetanse – de burde ha juridisk utdanning eller erfaring.

Memorialen ble etterkommet. Portofrihet for generalfiskalen ble forordnet etter kongelig befaling til postvesenets inspektør Gabriel Marselis den 10. februar 1664. Åtte dager senere utstedtes skysspass for generalfiskalen og hans underordnede, som gav generalfiskalen rett til fri skyss med opptil seks hester eller båt og rorskarer, og hans tjenere og underfiskaler to hester eller en båt med to rorskarer.⁸⁹ Når det gjelder kongens beskyttelse av fiskalene, så inngikk den bestemmelsen i Smidts bestallingsbrev.

Den endelige 1664-instruksen

Smidts betenkning til generalfiskalinstruksen ble på flere punkter ikke imøtekommet. Den endelige generalfiskalinstruksen vitner om at det ble gjort et forsøk på å begrense oppgavene som Smidt hadde opptegnet. Den kan også tolkes som et forsøk på å slå generalfiskalembetet over på en annen linje enn den som ble lagt i gjennom 1663-instruksen.

⁸⁷ Memorial angående generalfiskalen i Norge, *Norske åpne brev R XI* (RA). Dokumentet ligger sammen med instruksen fra 21. januar 1664.

⁸⁸ Generalfiskal Søren Christensen Smidts bestallingsbrev, *Generalfiskalens regnskap*, pk. 4 (se også appendiks).

⁸⁹ *Norske kongebrev*, bd. I, 1664-35, 37.

Det er lite å si om instruksens opprinnelse. Bøggild-Andersen mente at den var i Sehesteds ”ånd”.⁹⁰ I januar 1664 var Sehested i hvert fall tilstede i København.

Vi har også et utkast til 1664-instruksen. Det er ekspedert 21. januar, samme dato som den endelige versjonen ble utstedt. Der utkastet i alt teller 12 artikler, inneholder den endelige versjonen bare 8. Ingenting er tilføyd i den endelige versjonen, men fire artikler er strøket ut. Innholdet i utkastet kan kort oppsummeres punktvis:

1. *Generalfiskalen skal oppspore fornærmelser og ansatser til opprør og forræderi mot kongehuset og rikene, og melde fra om slike til stattholderen eller andre øvrighetspersoner.*
2. Generalfiskalen skal påse at kongelige forordninger blir etterfulgt, og skal reise tiltale mot eventuelle brudd ved den skyldiges rette verneeting.
3. Generalfiskalen skal holde tilsyn med utskrivningen av soldater og slå ned på eventuelle misbruk.
4. Generalfiskalen skal reise tiltale mot urett i og underslag av kongelige inntekter.
5. Øvrigheten skal være generalfiskalen assisterlig og overrekke ham de dokumenter han etterspør i embets medfør.
6. *Ingen anfred skal gjelde i de saker generalfiskalen fører på vegne av kongen.*
7. Hvis allmuen føler seg forurettet skal generalfiskalen høre deres klagemål, men i all stillhet, så ingen opprør forårsakes ved hans undersøkelser. Generalfiskalen skal også forhindre at unge menn reiser ut av landet i hopetall.
8. *Generalfiskalen skal utstede stevninger slik som fogdene gjør.*
9. *I saker hvor dommeren kan tenkes å være inhabil kan generalfiskalen begjære overfor stattholder eller amtmann at han midlertidig suspenderes og erstattes.*
10. Generalfiskalen skal påse at ingen sak blir fortiet til skade for kongen, og skal derfor være til stede når høyesterett holdes i Norge.
11. *Generalfiskalen og hans underordnede skal etterforske mineralforekomster.*
12. Dersom generalfiskalen kan erfare noe annet som er kongehuset og rikene til skade skal han anvende all flid og avskaffe det.

⁹⁰ Bøggild-Andersen (1970), s. 136.

Artiklene i kursiv, nr. 1, 6, 8, 9 og 11, er strøket fra den endelige versjonen. Dens første artikkel lyder isteden at generalfiskalen og hans underfiskaler skal opptre forsvarlig og ikke foreta seg noe urimelig. Samme artikkel inneholder også en bestemmelse om at generalfiskalen skulle foreslå ansettelse av underfiskaler hvor det var behov for det for kongen. På anbefaling skulle underfiskalene selv søke om bestalling hos kongen. Vi kan merke oss at artiklene i utkastet som er strøket i den endelige instruksen, med unntak av artikkel 1 og artikkel 11 om undersøkelse av mineralforekomster, vedrører fiskalenes praksis. To artikler var i inkludert i bestallingsbrevet (art. 6 og 9), slik at det muligens ble ansett for overflødig å inkludere dem i instruksen.

Men den viktigste – og åpenbare – forskjellen mellom den endelige versjonen av 1664-instruksen og de tidligere instruksene er fraværet av artikkelen om at fiskalen skulle oppspore ansatser til opprør. Siden den artikkelen opptre så sent som i utkastet til 1664-instruksen kan det tenkes at det her er snakk om en avgjørelse i tolvte time. Instruksen er dermed av en forskjellig karakter enn den ”korerupske” av 1663. Generalfiskalen ble begrenset til å overvåke embetsverket og oppebørselen, og ikke som tidligere ansvarlig for å spore opp alle former for opposisjon mot kongehuset. Med det var sakene som utgjorde den første delen av Lovkomisjonens betenkninger om fiskalretten på papiret utelatt fra den norske generalfiskalens oppsyn.

30. februar-memorialen

Et dokument som tyder på at Smidt var opptatt av å få klare retningslinjer i virksomheten er en memorial som er å finne i Rentekammerets deliberasjonsprotokoll, datert 30. februar 1664 (!). Memorialen er forfattet i ti punkter, som inneholder en rekke spørsmål om hvordan generalfiskalen skulle forholde seg til uriktigheter i oppebørselen, altså en av de nye artiklene i fiskalinstruksen. Ved hvert punkt i betenkningen føyde kammerassessorne bemerkninger til spørsmålene.⁹¹ Smidt ba om at fiskalene burde få innsyn alle slags regnskaper (2. pkt.), særlig i sammenheng med en rekke klager fra borgerskapet i kjøpstadene om underslag av deres innbetalte skatter (1.). I tillegg spurte han om ikke generalfiskalen også burde ha tilsyn med at alle konfirmasjoner på arve- og makeskifter, med mer, og rettsprotokoller som angikk

⁹¹ Som praksis ellers med deliberasjonsprotokollene var det bare konklusjonen av assessorenes deliberasjoner som ble nedført, snarere enn deliberasjonene i seg selv. Frank Jørgensen og Morten Westrup, *Dansk Centraladministration*, s. 109 (København, 1982).

kongens inntekter, var riktige (7.). Han ba også om å få tillatelse til å reise tiltale mot ulovlige særavgifter og skatter på bøndene (3.), misbruk av inkomstrettigheter på gods (4.), ulovlig kjøp og salg av og hogst på kongens skoger (5.), underslag av odelsskatter og mislighold av regnskaper og protokoller i den sammenheng (6.), samt fogdenes ulovlige erhvervelser av jordeiendommer (9.). Rentekammerassessorenes kommentar til denne kontrollvirksomheten var at den på alle måter syntes rimelig, men de avslo generalfiskalens forslag om å holde oppsyn med regnskapene over kirkens inkomster (8.) og utførselen av ”fisch, sild, hester, fæe och queg” til Sverige (10.).⁹²

Foruten å gi en pekepinn på omfanget av saker som falt under generalfiskalens oppsyn under underslagsartikkelen i 1664-instruksen, kan vi i 30. februar-memorialen også ane hvordan generalfiskalen tenkte å utføre sin embetsgjerning. Som Smidt selv uttrykte det, skulle generalfiskalen ”fornemme naar konglige mayestetz jnteresse falder och en huer wederfahres rett”.⁹³ Han skulle, med andre ord, først og fremst drive en inkvisisjonsvirksomhet i oppebørselen. Hvis der kunne finnes noe til skade for kongen i embetsmennesenes regnskaper, rettsprotokoller og lignende – det vil si, i det store og det hele, om der var skjedd underslag eller uriktige konfiskasjoner – skulle generalfiskalen reise tiltale.

Denne virksomheten lar seg godt karakterisere som hva Dyrvik har kalt ”forvaltningspoliti”. Jeg tolker det slik at det særlig er fogdene som settes i søkelyset for generalfiskalens overvåkning av oppebørselen. Hvis vi ser bort i fra toll og kirketienden, var innkreving av skatter og avgifter nærmest utelukkende fogdenes oppgave.⁹⁴ Det er i den sammenheng interessant at rentemestrene har sett motvillig på generalfiskalens forslag om å holde oppsyn med kirkenes oppebørsel, og i noen grad begrenset hans oppsyn med tollvesenet.

Smidts memorial gir uttrykk for at generalfiskalen ønsket tydelige retningslinjer å forholde seg til. Hvorvidt memorialen ble gjort på ordre fra kongen eller riksskattmesteren, eller om det var på Smidts eget initiativ, har jeg ikke grunnlag for å si noe inngående om. Vi får nøye oss med å konstatere at generalfiskalen tegnet opp et forslag til hva han skulle forholde seg til, og at sentralmyndighetene bifalt det.

⁹² *Rentekammerets deliberasjonsprot., 1660-1669*, fol. 26a-29a (mikrofilm Spesialsamlingene, UiB).

⁹³ *Rentekammerets deliberasjonsprot., 1660-1669*, fol. 26a.

⁹⁴ Rolf Fladby, *Fra lensmannstjener til Kongelig Majestets Foged*, s. 112 (Oslo, 1963).

Supplerende retningslinjer for fiskalene

Den siste kildebolken som kan peke oss i retning av hva som var hensikten med fiskalembetet, eller i hvert fall hvilke av fiskalenes virksomheter som ble vektlagt, er supplerende retningslinjer til fiskalene og forslag til saker som fiskalene burde ha oppsyn med. Dette er en bred kategori. Kildematerialet er meget spredt, og det jeg har oversikt over utgjør sannsynligvis bare en del av alle instruksjoner som ble gitt til fiskalene.

I landkommissær Nicolas Paulsens erklæring av 5. mai 1662, på vegne av representanter fra flere norske kjøpsteder, ble det foreslått at ”rigens fiscal” (det må være snakk om Jacob Madsen) skulle foræres en frigård, samt 800 riksdaler av alt ”det v-visse” han konfiskerte ved dom. Han skulle også nyte en femtepart av ”det øffrige” (ikke spesifisert hva, men det er vel snakk om 800 riksdaler i tillegg til denne andelen). Omkostninger som skyss og underhold av sine tjenere burde han sørge for selv. I den samme artikkelen spesifiseres vilkårene for (by-) fogdene og (by-) skriverne.⁹⁵ Fiskalen blir altså behandlet i forbindelse med innrettingen av deler av rettsbetjentenes embeter. Når fiskalens lønn ser ut til å være så nært tilknyttet konfiskasjonsvirksomheten, gir det grunn til å tro at man betraktet ham først og fremst som en oppkrevingsagent. Det inntrykket forsterkes i det allminnelige privilegiebrevet for de norske kjøpstedene fra 30. juli 1662, som lyder at:

Voris fiscal schal tilbørligen talle paa huis som begaaes imod vloulig handel och privilegier, saa at eenhuer for sine tilbørlige dommere søgis, och bøderne som derfor falder, vdgifuis effter de derom paabudne forordninger.⁹⁶

Tidligere samme år, den 25. mars 1662, hadde borgerskapet i Christiansand foreslått i en supplikk at rikets fiscal burde ha oppsyn med underslag av tollavgifter på fremmedes handel. Her opptrer også overvåking av embetsverket som et fiskalanliggende, i dette tilfelle tollvesenet.⁹⁷ I forslaget til byprivilegier fra 1662, hadde christiansandsborgerne begjært at fiskalen burde reise tiltale mot ”huis vloulige handel formedelst kiøbmandschab eller i andre maader imoed byens privilegier begaais.” Kanselliet ser ut til å ha akseptert forslaget.⁹⁸

⁹⁵ Vera Eriksen & Rolf Fladby (red.), *Norske supplikker 1660-1662*, bd. I, s. 23 (Oslo, 1988).

⁹⁶ Eriksen & Fladby (1988), s. 36. Pussig nok finnes der også et annet privilegiebrev med samme tittel og av samme dato, som på alle måter er identisk – med étt unntak: ”Kongens Byfogd i Fiscalens Sted skal tilbørligen tale paa hvis som begaaes imod ulovlig Handel og Privilegier...”
http://www.hist.uib.no/grunnfag/kjelder/1662_privilegier.html

⁹⁷ Eriksen & Fladby (1988), s. 245.

⁹⁸ Eriksen & Fladby (1988), s. 253f; 256.

I skattebrevet for Bergenhus fra 1663 er ansvaret med å reise tiltale mot unndragelser og andre uriktigheter i innbetalingen av skatter og avgifter, lagt til fiskalen og fogdenes virksomheter. Adelen og kjøpstadenes privilegier er også trukket frem i skattebrevet, og ”Wore Befallings Mend” så vel som fiskalen og fogdene skulle ”en gang for alle hermedt alluorligen” reise tiltale mot brudd på privilegiene.⁹⁹ Bestemmelsene er gjentatt i skattebrevet for Bergenhus fra 1664.¹⁰⁰

Underfiskalen i Nord-Norge, Severin Berg, lot en rekke forordninger og bestemmelser vedrørende fiskaletaten leses opp St. Botolfs dag (17. juni) 1666. Disse retningslinjene vedrører hovedsakelig ikke hvilke oppgaver fiskalene skulle beskjeftige seg med, men heller hvordan de skulle gå frem i praksis. Den 21. januar 1665 hadde kongen gitt befaling om at fiskalene kunne benytte seg av ustemplet papir.¹⁰¹ Det var, som vi husker, et av Smidts krav fra ”Memorial om generalfiscals charge.” I tillegg la Berg frem en rekke andre bestemmelser av eldre dato som angikk fiskalene, blant annet en kunngjøring fra november 1664 om ni punkter i fiskalretten som var under utarbeidelse i København (”Anordning om nogle bestemmelser udi fiscalretten”). Dette er det seneste jeg kjenner til av innholdet i fiskalretten. Bestemmelsene er også de samme som ble innført i instruksen til Peder Pedersen fra 1669, som omtalt tidligere.

For det første skulle generalfiskalen ha rett til å stevne personer for retten under sitt eget segl. Rettssakene skulle føres ved den tiltaltes verneting til ordinære tingdager (1.). Men ingen anfred, det vil si tradisjonsfestet opphold i rettergang,¹⁰² skulle gjelde i fiskalsaker (3.). Hvis generalfiskalen hadde grunn til å reise tiltale mot en sorenskriver skulle han i samråd med lagmannen eller amtmannen midlertidig forordne en ny underdommer (2.). Så skulle alle som søkte om benådning fra fiskalsaker avlegge skriftlig erklæring til generalfiskalen (4.). Som ellers meddelt i instruksen fra 1664, skulle alle være generalfiskalen assisterlig med dokumenter relevante i fiskalgjeringen, som også var gjenstand for en streng ordre fra september 1664 (5.). Punkt 7 og 8 dreier seg om straff for å ikke møte i rette og at fiskalene skulle bruke femtestevne.¹⁰³ Det niende punktet overlot arrest av gods til generalfiskalen hvis

⁹⁹ *Tingbok for Sunnhordland, nr. 10, 1663*, fol. 4a, 5b (SaiB).

¹⁰⁰ *Tingbok for Sunnhordland, nr. 11, 1664*, fol. 14a, 16a (SaiB).

¹⁰¹ *Tingbok for Nordland og Finnmark lagting, 1666-1690*, fol. 3b (SiT).

¹⁰² Otto Kalkar, *Ordbog til det ældre danske Sprog*, bd. I, s. 57 (Historisk institutt/Statsarkivet i Bergen, 2000).

¹⁰³ ”Femtestevne ble helst brukt ved behandling av forskjellige eiendomsrettslige spørsmål,” NHL (I).

ingen ordinære rettsbetjenter var tilgjengelige (det er vel snakk om gods som kongen kunne ha fordringer på).

I denne delvise kunngjøringen av fiskalretten lå et løfte om fastsettelse av straff for mandatovertredelser, ringeakt for retten i form av ”gevalt [vold] i ord och gierning” og ”falscheed i scharffter” (bevisforfalskning og lignende). I mellomtiden skulle straffeutmålingen overlates til kongelig resolusjon eller til overdommerne i hver enkelt sak.¹⁰⁴ De øvrige forordningene som står innskrevet i tingboken presiserer forhold som i bunn og grunn er dekket av instruksene eller supplerende retningslinjer, blant annet en bestemmelse om fiskalenes plikt til å tiltale restanser på bøndenes landskyld og skysspenger.

Alt i alt peker dette materialet mot at fiskalene først og fremst skulle ha oppsyn med at kongelige forordninger, særlig de som gjaldt oppbeørselen, ble etterfulgt. Så vidt meg bekjent finnes der ingen retningslinjer angående majestetsforbrytelser. Kan hende var rammeverket for påtale av majestetsforbrytelser så tydelig at man ikke behøvde retningslinjer på dette området. Det er likevel verdt å ha i mente at borgerskapet i byene gjorde ansøking om at fiskalen skulle fungere som påtalemyndighet. Det kunne tenkes å reflektere en oppfatning av hva fiskalembetet skulle og burde tjene til hos øvrigheten.

Retningslinjer for praksis i normativt kildemateriale

Det neste kapitlet dreier seg om hva fiskalene foretok seg i praksis. Sammen danner instruksene og bestallingsbrevene grunnlaget for hvordan fiskalene skulle tilnærme seg embetsgjerningen. Avslutningsvis skal det derfor dannes et overblikk over hvilke retningslinjer som fantes for generalfiskalen og hans underordnede i det normative kildematerialet, representert ved instruksene og bestallingsbrevene.

En todelt virksomhet

Instruksene oppgir gangen i fiskalenes virksomhet. I alle instrukspostene – med ett unntak – som beskriver generalfiskalens arbeidsoppgaver, ble han befalt å ”erfare och fornemme”, ”haffue flittig Indseende” eller ”giffue act paa och forfare” om noe var skjedd til kongens skade. Unntaket er å finne i 1664-instruksens fjerde artikkel, som melder at generalfiskalen

¹⁰⁴ *Tingbok for Nordland og Finnmark lagting, 1666-1690*, fol. 3a-3b, 5bf.

skulle reise tiltale mot underslag. Her er det ingen beskrivelse av hvilken virksomhet som skulle gå forut for tiltalen. I alle fall gir instruksene inntrykket av en etterretningsvirksomhet. Det er først og fremst generalfiskalens rolle som politiagent og oppsnuser som trer frem i kildematerialet. Bestallingsbrevene gir inntrykk av akkurat det samme.

Det fremgår ikke helt tydelig i instruksene hvorvidt generalfiskalen både skulle innrapportere og reise tiltale mot de misforhold han kom over i sine etterforskninger, eller om han i noen forhold bare skulle innrapportere. Majestetetsforbrytelser skulle generalfiskalen tilkjenne og overfor øvrigheten. Kongen skulle deretter gjøre nærmere beslutning om hvordan saken skulle følges opp. På lignende vis skulle generalfiskalen ”tilkiende giffue paa tilbørlige Steder” om der var skjedd noe lovstridig i militærsaker, ”saa de schyldige [...] kand bliffue straffet”, uten at det presiseres hvem som har påtaleansvaret. Allmuens ”gravering” og ”besværelse” skulle fiskalen ”erfare, dog udj ald Stilhed”, men her er det uklart hva som skal følge av etterretningsvirksomheten. I saker som kunne betraktes å være fortiet til kongens skade skulle generalfiskalen ”tale derpaa”. Hvorvidt det med dette menes påtale eller innberetning til øvrigheten er ikke tydelig. Det er kun i saker som dreier seg om forordningsbrudd og underslag at generalfiskalen ettertrykkelig oppgis som påtalemyndighet. Vi skal se hvorvidt dette hadde noen praktisk betydning i undersøkelsen videre.

I instruksene finner vi da konturene av en todelt virksomhet. På den ene siden etterretning, i forbindelse med majestetetsforbrytelser, misbruk i utskrivningen, allmuens misnøye og (muligens) fortielse av saker i kongens interesse. Og på den annen etterforskning og tiltale, i forbindelse med underslag av og uriktigheter i kongens inntekter og brudd på kongens forordninger.

Etterretning

Generalfiskalen skulle altså innrapportere om tilløp til opprør og fornærmelser mot kongehuset til øvrigheten. I instruksene står det at innrapporteringen skulle skje til kongen, men ”huis det och icke osz saa snart kunde bliffue forrebragt, som vel fornøden kunde eractis”, da skulle generalfiskalen melde fra til stattholder eller ”for dend Stedtz Øffrighed”. I Severin Christensen Smidts instruksmemorial oppgis stattholderen og amtmannen som instansene generalfiskalen skulle opplyse om slike forhold. Det er sannsynligvis disse øvrighetspersonene det menes med ”tilkiende giffue paa tilbørlige Steder” i artikkelen om den militære utskrivningen. I instrukspostene om allmuens misnøye og fortielse av saker er det bare generalfiskalens ”erfaring” av disse forholdene som nevnes, men her som i

majestetsforbrytelseinstruksen kan en gå ut i fra at innrapportering skulle gjøres overfor konge, stattholder eller amtmann.

I Smidts bestallingsbrev finnes der en fjerde øvrighetsperson som generalfiskalen er pliktig å informere. Det er snakk om generalprokurøren, han som i utgangspunktet skulle være overordnet generalfiskalen. Hvis generalfiskalen oppdaget ”noget sært och vigtig till vorisz tieniste” skulle han:

[O]es enten sielff der om allervnderdanigst andrager, eller och med vorisz gennerall procureur her vdi Dannemarch communicere, till vorisz egen videre naadigst resolution.¹⁰⁵

Formuleringen er oppført i sammenheng med embetsverkets plikt til å etterkomme forordninger, men det virker tydelig nok at det her er snakk om alle slags viktige saker.

Tiltale

I instruksposten som omtaler forordningsbrudd er det presisert at generalfiskalen skulle føre prosess ved den tiltales ”rette verneting”. Det betydde i Norge i 1660-årene i de aller fleste saker underretten, med andre ord det lokale bygde- eller bytinget den tiltalte sognet til. Bygdeting ble holdt høyst en gang i kvartalet, mens byting ble holdt én gang i uken. Det kunne derfor være å forvente at fiskalenes tiltalevirksomhet medførte en hel del opphold i rettergangen i de saker som gikk over flere sesjoner. Ved laveste rettsinstans var det mulig å anke saken videre opp i systemet, først til lagretten og i siste instans til Høyesterett (i København), Herredagen, eller Overhoffretten. I praksis var det rett nok kun et fåtall norske saker som ble behandlet ved høyesteretten i Danmark, mens Herredagen holdt én eneste sesjon i vår periode (1661). Overhoffretten ble i noen større utstrekning brukt som instans i fiskalsaker, men ble ikke opprettet før i 1667. Appeller til de høyere domstolene ville nødvendigvis trekke fiskalsakene ut i tid og påføre store reiseomkostninger. En annen omkostning som fiskalene måtte ta hensyn til var dompengeordningen, som ble utbetalt av saksøker til dommer.¹⁰⁶ Det er ikke presisert ved hvilken rettsinstans generalfiskalen skulle reise tiltale i saker som omhandlet underslag av kongens inntekter. I følge *Christian Vs Norske Lov* av 1687 skulle saker som angikk kongens innkomster behandles av Rentekammeret, ”hvorfra ingen [...] maa i fornævnte Sager sig undslaa, eller skyde sig til sit

¹⁰⁵ Severin Christen Smidts bestallingsbrev, dat. 1. juli 1663”, fol. 1b, *Generalfiskalens regnskap*.

¹⁰⁶ *Norske Lov*, I-22.

Værneting”.¹⁰⁷ Dette må enten være en bestemmelse av senere dato enn 1670, eller en ordning som ikke ble etterlevd i praksis i 1660-årene.

Konkluderende bemerkninger

Det store spørsmålet om instruksene er hvorvidt de gir uttrykk for to ulike synspunkter for hvordan fiskaletaten skulle fungere. På papiret virker det som om embetet har blitt dreid i to ulike retninger. Fiskalen var i utgangspunktet, per skattkammerinstruksen, tenkt å fungere som en anklager på vegne av generalprokurøren – Danmark-Norges ”riksrevisjon”. Men den som endte opp som sjef for fiskalene i begge riker, generalfiskal Søren Kornerup, lot sitt prosjekt og sine ambisjoner om å gjøre fiskalene til blodhunder for den eneveldige monarken blandes opp i utmeislingen av fiskalembetets arbeidsoppgaver. Selv om Jacob Madsen var under instruksjon om å fortsette å følge opp de forholdene han var kommet til Norge for å undersøke i mai 1661, har jeg påvist at han var informert om å vokte om kongehusets interesser helt fra starten av i sin karriere som fiskal. Da han endelig fikk instruks, i mars 1663, representerte det altså ikke et fullstendig brudd med tidligere instruks. Det var ingen nye virksomheter som ble beskrevet. I stedet bør 1663-instruksen betraktes som et forsøk på å legge fiskalembetet helt over til rollen som beskytter av kongehusets legitimitet. Kornerups fall og Madsens død i midten av 1663 har sannsynligvis vært avgjørende faktorer i den videre utviklingen.

Severin Christensen Smidt inkluderte oppfølging av majestetsforbrytelser i sin betenkning til en ny generalfiskalinstruks. Det er ingenting som tyder på at han betraktet det som problematisk. Også utkastet til den endelige instruksen inneholdt den samme paragrafen som hadde gått igjen siden 1663 om etterforskning av ”uformodelige forsamlinger” og ansatser til opprør. Det er kun den endelige instruksen fra 1664 som utelater denne artikkelen. Det tyder på en bevisst avgjørelse om å fravriste generalfiskalen i Norge oppsynet med den første delen av fiskalretten.

Så er spørsmålet om praksis fulgte instruks. Det er gjenstand for neste kapittel.

¹⁰⁷ *Norske Lov*, I-2, §5.

3. kapittel

Oversikt over fiskalenes praksis

Saksomfang og –typer

Vi har sett i de foregående kapitlene at det fantes særlig ett problem ved fiskaletatens opprettelse i Norge. Det var ikke samstemthet i instruksene hverken om hvilken hensikt embetet skulle tjene eller hvilke oppgaver som skulle underlegges fiskalenes oppsyn. Fiskalembetets grunnleggende funksjon fantes der riktignok enighet om. Fiskalene skulle ”undersøge, fremme och befordre” alle saker som truet kongens ”absolutum dominium och konglige souverainitet.”¹⁰⁸ Uoverensstemmelsen mellom Kornerups instruks fra 1663 og de etterfølgende instruksene var som sådan uttrykk for en uenighet innad i styringsverket over hvilke former slike trusler tok. Fra Severin Christensen Smidts tiltredelse i juli 1663 fikk underfiskalene bestallingsbrev, som i noen grad ser ut til å ha skapt orden i rekkene.

I dette kapitlet er det fiskalenes praksis som behandles. Til dels på grunnlag av fiskalenes regnskaper, til dels i omtale av fiskalene i kongebrev og stattholderskapets ekstraktprotokoller over suplikker, skal vi se på hvilke forhold fiskalene fulgte opp. Favnet praksisen om alle punktene i instruksene, eller prioriterte fiskalene noen typer saker fremfor andre?

Fiskalsakenes omfang og sakstyper

Før vi går nærmere inn på fiskalsakene slik de ble fulgt opp i praksis, vil kildesituasjonen og fremgangsmåten i behandlingen av fiskalenes praksis som foreligger her forklares nærmere. Det redegjøres kort for de kildene som er omtalt i resten av kapitlet og metodene som er brukt for å samle og organisere dem. Til slutt presenteres en kvantitativ oversikt over alle fiskalsaker som er omtalt i kildematerialet, kategorisert etter sakstypiske, kronologiske og geografiske kriterier.

¹⁰⁸ Generalfiskal Søren Christensen Smidts bestallingsbrev, d. 1. jul. 1663, *Generalfiskalens regnskap*.

Kilder til fiskalenes praksis

Omtalen av fiskalenes praksis bygger seg i all hovedsak på materiale fra tre kildesamlinger. Generalfiskal Severin Christensen Smidts regnskap over perioden 1663-1667 er den viktigste av disse kildene, da det gir oversikt over hvilke saker flere av generalfiskalens underordnede var innblandet i. De to andre kildesamlingene som danner grunnlaget for oversikten over fiskalsakene, er de trykte regesterne i *Norske kongebrev* og *Statholderskabets Extraktprotokol af Supplicationer og Resolutioner*. Jeg har for øvrig funnet saker i sekundærlitteratur og i tingbøker, men dette materialet er ikke systematisk sporet opp og uteblir derfor fra oversikten som følger.

Generalfiskalens regnskap, ferdigstilt nyttår 1667, er oppbevart i Rentekammerets arkiv fra tiden før 1814, sortert under den heller misvisende tittelen ”småregnskap”. I alt teller regnskapet over 350 sider, fordelt på omtrent tredivet fascikler (hefter). I tillegg til generalfiskalens samlede oversikt over underfiskalenes inntekter og utgifter og ekstrakt over samme, inneholder samlingen regnskaper fra fire underfiskaler og en generalfiskalbetjent og (i noen grad) forklaringer til de prosesser de var involvert i. Regnskapsførselen karakteriseres av mangel på uniformitet – kun én av underfiskalene har vedlagt fyldig dokumentasjon til sakene sine, i form av domsbrev. To av underfiskalene har nedtegnet mer eller mindre inngående erklæringer om embetsførsel, som kan fortelle en hel del om hvordan underfiskalene betraktet embetet sitt. Omfanget av underfiskalenes virksomhet spriker også voldsomt, fra beskjedne én fullendt prosess på det minste, til 21 fullendte prosesser på det meste. Foruten regnskaper i rett forstand, inneholder samlingen såkalte antegnelser, hvor vi blant annet finner bestallingsbrev for generalfiskal Smidt og underfiskalen Hans Clausen Møndrich, en erklæring om regnskapet fra generalfiskalens hånd med rentemestrenes merknader, samt en rik dokumentasjon av saken mot Hans Kjellsen.

De to andre kildesamlingene som er brukt i dette kapitlet, er regestrene av *Norske kongebrev* og *Statholderskabets Extraktprotokol*. Kongebrevene er et uensartet materiale, men består hovedsakelig av kongelige befalinger, konfirmasjoner, bevillinger og stadfestinger. Søknader fra kongens undersåtter forekommer også. *Statholderskabets Extraktprotokol* består som indikert i tittelen av supplikker fra norske undersåtter og stattholderens tilhørende resolusjoner.

Det er tre grunner til valget av disse to samlingene. For det første er de indekserte, hvilket gjør det mulig å katalogisere materialet som dreier seg om fiskaletaten forholdsvis enkelt.

Indekseringen har derimot sine problemer. For eksempel er begrepene ”underfiskal” og ”fiskal” (i motsetning til ”generalfiskalen”) ikke oppført i *Statholderskabets Extraktprotokol*, som betyr at noen saker ikke fanges opp. Ettersom navnene på individuelle underfiskaler er indeksert, er det sannsynligvis ikke et stort antall saker som glipper. Den andre grunnen til valget av disse kildesamlingene er at de gir oss innsikt i hvordan myndighetene brukte fiskaletaten – i form av befalinger til å følge opp saker – samtidig som de også viser reaksjoner på fiskalenes virksomheter fra allmuen, øvrige embetsmenn og stattholderen. Dette omtales i mer detalj i det siste kapitlet. Den tredje og mest opplagte grunnen til valget av *Kongebrev* og *Extraktprotokollen* er tilgjengeligheten.

Det knytter seg riktignok et særlig problem med de to trykte kildesamlingene. Tekstenes knapphet gjør at det ikke bestandig er like lett å forstå konteksten et supplikk- eller kongebrevregister opptrer i. I noen grad er det mulig å dekke hullene i forståelsen via kryssreferering til personnavn som opptrer i kilden, men i mange tilfeller fører heller ikke denne metoden til resultater.

Kategorisering av fiskalsakene

Jeg har registrert alle fiskalsaker som er omtalt i regnskapene, *Kongebrev* (1660-1669) og *Extraktprotokollen*. Til sammen har jeg funnet 102 saker som fiskalene var innblandet i. Dette omfatter alle omtalte saker, og ikke saker som er ført til doms. De fleste regnskapssaker er ført til doms, mens det ofte er usikkert hvorvidt det falt dom i en sak som er omtalt i *Kongebrev* eller *Extraktprotokollen*. Jeg har i oversikten sett bort i fra et knippe saker som fiskalene har prosedert som fullmektige på vegne av personer utenfor fiskaletaten. Av de registrerte sakene er 54 saker funnet i regnskapene. I *Kongebrev* og *Extraktprotokollen* har jeg funnet 56 saker, hvorav 3 også er omtalt i regnskapene, og 5 er omtalt i både *Kongebrev* og *Extraktprotokollen*. Sakene er likelig fordelt mellom *Extraktprotokollen* (29) og *Kongebrev* (27). Regnskapet er ført for årene 1663 til og med 1666, mens i de to trykte samlingene finnes der saker fra samtlige år mellom 1661-1669.

De kjente sakene som generalfiskalen og hans underordnede har ført i perioden 1661-1669 er registrert i tabellen nedenfor. De er kategorisert etter hvilke av instrukspostene de falt inn under, hvilke år de ble innledet, og hvilken del av landet de kom fra. Både 1663- og 1664-instruksen ligger til grunn for kategoriseringen. Det er snakk om i alt seks kategorier, som tilsvarer poster i instruksene.

- *Majestetsforbrytelse* omfatter tilløp til opprør og fornærmelser mot kongehuset (1663-1).
- *Forordningsbrudd* omfatter lovbrudd, mandatforakt og forseelser i strid med kongens uttrykte befalinger (1663/1664-2).
- *Misbruk i utskrivningen* (1663/1664-3).
- *Underslag* omfatter uriktigheter i regnskapsførsel og unndragelse eller underslag av kongens inntekter (1664-4). Kongens inntekter bør forstås i videste forstand (jf. Skattkammerkollegiets instruks).
- *Allmuens misnøye* omfatter de saker hvor fiskalene undersøker klagemål over øvrigheten fra allmuen (1664-6).
- *Fortielse av saker* omfatter hemmelighold av opplysninger som er av interesse for kongen (1664-7).

Når det gjelder typifisering av sakene er det særlig ett problem som melder seg. De to forholdene forordningsbrudd og underslag overlapper i stor grad. Hensikten med flere av påbudene var jo å skaffe staten nye inntektskilder (f. eks. stempelavgiften) eller å verne om eksisterende inntektskilder (f. eks. tollordinansen). Brudd på slike kongelige påbud ville derfor praktisk talt innebære underslag. Skulle man for eksempel omtale urettmessig friholding av setegårder som et brudd på Christian 4.s forordning om setegårder fra 1639, eller som underslag av kongens inntekter? Én løsning kunne vært å lage en mellomkategori, altså en kategori over saker som berører begge forhold. Det ville derimot kreve et unødvendig stort arbeid med å sette seg inn i lovverk og forordninger i perioden, og så stille dem opp mot hver enkelt fiskalsak. Kriteriet for kategoriseringen er derfor basert på skjønn. Som en regel kan det sies at *underslag* omfatter de sakene som primært rammet kongens inntekter. *Forordningsbrudd*, på den annen side, er tolket som forseelser som primært var i strid mot kongens påbud. Der sistnevnte berører kongens legitimitet og suverenitet, berører førstnevnte oppebørselen.

Totalt sett er fiskalsakene i regnskapene, *Kongebrev* og *Ekstraktprotokollen* fordelt som følger på tabellen under.

Tabell 3 – Fiskalsaker 1661-1669, Saksomfang etter type

	Majestets- forbrytelse	Forordn- ingsbrudd	Misbruk i utskrivning	Underslag	Allmuens misnøye	Fortielse av saker	Usikkert
<i>Regnskap</i>	-	31	-	12	-	-	11
<i>No. ko. br.</i>	4	9	-	7	1	-	6
<i>Extr. prot.</i>	3	8	-	12	2	1	3
<i>Hvorav samme sak opptrer i to eller tre kildesamlinger</i>							
	1	-	-	6	1	-	-
Totalt	6	48	0	25	2	1	20

Kilder: *Generalfiskalens regnskap, Norske kongebrev* (bd. I), *Statholderskabets Extraktprotokol*

Det første som kan leses fra tallene er den høye andelen av saker som jeg har regnet for å være av usikker type – bortimot én femtedel. Det har den konsekvens at det er urimelig å trekke for bastante konklusjoner basert på sakskvantitet. Marginene er derimot så store mellom hver sakstype at tallene gir oss en pekepinn på hva fiskalene konsentrerte virksomheten sin om. 5 av de 20 usikre sakene er utledet fra underfiskalen i Fredrikstad Jacob Bertelsens regnskap. Han oppteget en rekke navn på personer som var dømt etter hans sakføring, uten videre saksopplysninger, og uten at det har lyktes å spore dem opp i Bertelsens vedlegg til regnskapet. Bertelsens regnskapsførte virksomhet var ellers fordelt mellom forordningsbrudd og underslag, med hovedvekt på det første. Når det gjelder øvrige saker av usikker type i fiskalregnskapene er bildet som dannes brokete. Vi finner bergverkseieren Peder Trulsens ”vbesindigh drucke oerde” uttalt mot sorenskriveren i Kragerø.¹⁰⁹ Den bergenshusiske underfiskalen fortalte at han hadde ”adtschillige” saker i Nordfjord ”aff goed importantz” og dessuten en sak av ”merchelj importantze” gående i Bergen, mens underfiskalen i Stavanger holdt tre saker gående som mangler tydelig forklaring om hvorfor de ble undersøkt.¹¹⁰

I supplikkene og kongebrevene er sakene av usikker type som regel kategorisert slik fordi det kun er partene som nevnes, uten omtale av hva sakene dreier seg om. Uten å oppsøke originalbrevet kan vi bare fantasere om hva for eksempel denne fra 1665 kunne dreie seg om:

¹⁰⁹ *Sannidal og Skåtøy bygdebok*, bd. III, s. 48 f, 583 f. (Kragerø, 1953). Skiensborgeren Peter Trulsen var eier av jernverket på Mørland (nv. Arendal komm.), som han kjøpte av Gabriel Marselis i 1662.

¹¹⁰ Underfiskalenes regnskaper, merket hhv. C (fol. 3b) og D, i *Generalfiskalens regnskap*.

Befaling til generalfiskal Søren Christensen Smidt om å assistere berg-medicus mester Johan Orse i en sak mot en hollandsk skipper og en gullsmed i Skien.¹¹¹

Det er heller ikke umiddelbart lett å si hvorfor generalfiskalen fikk befaling i november 1668 om ”å hjelpe Lucie, enke etter Peter Persin, i saken mot hennes manns drapsmann”.¹¹² De tre usikre sakene i *Extraktprotokollen* dreier seg om to dokument saker og generalfiskalens ”v-bewiszlige oc paa Norgis low oc kong[elige] recesser ufunderede angifuende etc.” mot sorenskriveren i Tune, som hadde ført til at dommeren ble suspendert.¹¹³

De to sakstypene som dominerer i kildene er åpenbart forordningsbrudd og underslag. Det er tenkelig at det også er slike saker som opptar mesteparten av de usikre sakene. Nesten halvparten av sakene dreier seg om forordningsbrudd, mens én av fire saker er tolket slik at de dreier seg om underslag. Disse sakstypene opptrer henholdsvis åtte og cirka fire ganger så ofte som majestetsforbrytelser, som utgjør den tredje største kategorien. Det har nok sammenheng med hvilke typer saker fiskalene førte regnskap over, og til forlengning hvilke type saker de førte prosess i. Rett nok er forordningsbrudd- og underslagssaker dominerende også blant de *kjente* sakene i kongebrevene og supplikkene (hhv. 16 av 21 og 21 av 26), men disse samlingene inneholder en større bredde i sakstyper enn regnskapene. Til slutt kan det bemerkes at det ikke finnes ett eneste spor i kildene som her er behandlet, som tyder på at fiskalene blandet seg opp i potensielle misbruk og underslag i militærets utskrivning.

Saksomfang år for år

Den bredden som er å finne i kongebrevene og stattholderskapets protokoller reiser spørsmålet om hvorvidt 1663-instruksen ble ignorert etter utstedelsen av den nye instruksen i 1664. Hvis det er riktig, som Reksten hevdet, at 1663-instruksen var en ”isolert sak”, og at generalfiskalen ”skulle slett ikke være noen spion”, da kunne vi vente å finne at majestetsforbrytelsessakene begrenset seg i tid til perioden mellom november 1661 og januar 1664.¹¹⁴ Det er også av interesse å se hvordan saksomfanget fordeler seg i tid i forbindelse med organiseringen av selve etaten. Kan det for eksempel merkes en økning i omtalte saker

¹¹¹ *Norske kongebrev*, bd. I, s. 193 (1665-290).

¹¹² *Norske kongebrev*, bd. I, s. 291 (1668-276).

¹¹³ *Statholderskabets Extraktprotokol*, bd. II, s. 403 og s. 470 (Christiania, 1917), bd. IV, s. 132f (1935). Sitatet er dommerens egne ord!

¹¹⁴ Reksten (1982), s. 164, 165.

etter 1663, da generalfiskal Smidt fikk skikk på underfiskalembetene? Og til motsetning – ble saksmengden redusert etter avskaffelsen av underfiskalembetene i 1666?

Tabell 4 – Fiskalsaker 1661-1669, kronologisk og sakstypisk inndelt

Asterisk (*) merker at minst én sak er nevnt i mer enn én kildesamling

Tallene i parantes er oppstilt i rekkefølgen *Regnskapet/No. ko. br./Stath. Extraktprot.*

	'61	'62	'63	'64	'65	'66	'67	'68	'69	Ukj.	Totalt
<i>Majestetsforbrytelse</i>	1* (-/1/1)	-	-	1 (-/1/-)	1 (-/-/1)	-	2 (-/2/-)	1 (-/-/1)	-	-	6
<i>Forordningsbrudd</i>	-	-	-	6 (3/1/2)	16 (13/1/2)	7 (6/-/1)	3 (-/3/-)	2 (-/1/1)	5 (-/3/2)	9 (9/-/-)	48
<i>Underslag</i>	-	1 (-/1/)	2* (1/1/1)	5 (2/-/3)	6* (4/2/2)	4* (2/2/2)	1 (-/-/1)	2* (-/1/2)	1 (-/-/1)	3 (3/-/-)	25
<i>Allmuens misnøye</i>	1* (-/1/1)	-	-	-	-	-	1 (-/-/1)	-	-	-	2
<i>Fortielse av saker</i>	-	-	-	1 (-/-/1)	-	-	-	-	-	-	1
<i>Usikker</i>	-	1 (-/1/-)	-	-	8 (3/3/2)	-	-	1 (-/1/-)	2 (-/1/1)	8 (8/-/-)	20
Totalt	2* (-/2/2)	2 (-/2/-)	2* (1/1/1)	13 (5/2/6)	31* (20/6/7)	11* (8/2/3)	7 (-/5/2)	6* (-/3/3)	8 (-/4/4)	20 (20/-)	102
	'61	'62	'63	'64	'65	'66	'67	'68	'69	Ukj.	Totalt

Kilder: *Generalfiskalens regnskap, Norske kongebrev* (bd. I), *Statholderskabets Extraktprotokol*

Tallene indikerer at fiskaletaten var mest virksom i midten av 1660-årene. Kun 6 saker stammer fra Jacob Madsens periode som sjef for fiskaletaten. 77 av sakene ble ført under generalfiskal Severin Christensen Smidts segl (2 av de 7 sakene fra 1667 er fra før hans død), ettersom sakene med ukjent årstall alle er utledet fra regnskapet som ble ført under Smidts lederskap. 17 saker ble ført under Christen Hercules' periode som generalfiskal. Én omtalt sak ble ført av generalinspektøren nordafjells rundt årsskiftet 1669-1670, angående en skjenkebevilling for postmesteren i Trondheim.

Regnskapene bidrar ganske sikkert til en skjevhet i statistikken. Hvis vi ser bort i fra regnskapene teller antall saker omtalt i *Kongebrevene* og *Extraktprotokollen* 8 for 1664, 13

for 1665 og 5 for 1666. Det betyr at 1665 likevel skiller seg ut som året med flest omtalte saker, men det totale antallet under Smidts periode teller i *Kongebrev og Ekstraktprotokollen* 28 – mot 20 fra 1667 til nedleggelsen av etaten. På tross av skjevheten som oppstår som følge av regnskapet kan en dermed, med noe forsiktighet, slå fast at nedleggelsen av underfiskalembetene førte til en reduksjon i omfanget av virksomheten.

Når det gjelder bredden av saksomfanget er det for det første tydelig at majestetsforbrytelser var et anliggende for generalfiskalen gjennom hele perioden. Fiskalene ble hovedsakelig beordret til å undersøke den type forbrytelser av kongen, men i minste fall én tiltale ble reist på underfiskalen i Tønsbergs eget initiativ.¹¹⁵ Det er altså ikke slik at majestetsforbrytelser opphørte å være en fiskalsak med 1664-instruksen og Søren Kernerups fall. Det som kanskje er vel så spesielt er fraværet av forordningsbruddsaker i kildene i tiden før 1664. Men her bør en ta forbehold om at den bergenske underfiskalens sak mot Ludvig Rosenkrantz ikke er mulig å kategorisere etter absolutte kriterier. Én av 1662- og én av 1663-sakene dreier seg om Rosenkrantz. Der finnes også noen eksempler i tingbøkene på at forordningsbrudd ble fulgt opp av provinsfiskalene under Jacob Madsens periode som rikets fiskal. Ellers skriver halvparten av det påfallende høye antallet forordningsbruddsaker i 1665 seg til underfiskal Hans Bang i Stavanger – dét året førte han i minste fall 8 saker om papirjuks, skyssplikts forsømmelse og brudd på byprivilegiene.

Saksomfang etter geografiske kriterier

Den siste kategoriseringen av fiskalsakene er gjort etter geografiske kriterier. Oversikten følger så godt som det er mulig grensene for lagdømmene, eller ”lagstolene” for å bruke et samtidig begrep. Det er inndelingen i *Norsk historisk leksikon* (1. utg.) fra cirka 1640 som ligger til grunn for den geografiske oppdelingen, altså tiden før opprettelsen av grevskapene Larvik og Griffenfeld i begynnelsen av 1670-årene.¹¹⁶ Som det fremgår av regnskapene, var underfiskalene under Smidt designert til hvert sitt lagdømme. Christiania tilsvarende grovt sett Akershus, størsteparten av Buskerud (Ringerike og Hallingdal), samt Hurumlandet. Tønsberg omfattet foruten Vestfold også Drammensregionen, Kongsberg og Midt-Buskerud mellom Ringerike og Numedalslågen. Skien tilsvarende Bratsberg amt.

¹¹⁵ *Statholderskabets Ekstraktprotokol*, bd. II, s. 342 f.

¹¹⁶ Se *NHL* (I) på <http://www.lokalhistoriewiki.no/index.php/Leksikon:Lagd%C3%B8mme> for oversikt og kart.

Tabell 5 – Fiskalsaker 1661-1669, etter geografiske kriterier

	Majestets- forbrytelse	Forordn- ingsbrudd	Underslag	Allmuens misnøye	Fortielse av saker	Usikkert	Totalt
<i>Fredrikstad</i>	2	11	5			12	30
<i>Christiania</i>		6	6		1	1	14
<i>Tønsberg</i>	2	3	3			3	11
<i>Opplandene</i>	1	1	1	2			5
<i>Skien</i>		1				2	3
<i>Agdesiden</i>		1					1
<i>Stavanger</i>		16	2			3	21
<i>Bergen</i>		1	8			2	11
<i>Trondhjem</i>	1	1	1			1	4
<i>Steigen</i>			1				1
<i>Ukjent</i>						1	1
Totalt	6	41	25	2	1	25	102

Kilder: *Generalfiskalens regnskap, Norske kongebrev* (bd. I), *Statholderskabets Extraktprotokol*

Som oversikten viser, så kan fiskaletaten karakteriseres som riksdekkende. Tabellen sett i forhold til kiletilfanget byr for såvidt ikke på noen store overraskelser, ettersom de mest sparsomt befolkede og perifere delene av landet har langt lavere representasjon enn de sentrale. Riktignok er Fredrikstad (tilsvarende Østfold fylke) og Stavanger (Rogaland) betydelig overrepresentert. Christiania og Bergen er på samme måte underrepresentert. Skjevheten har utvilsomt sammenheng med kildene som er brukt. Samtlige saker fra Stavanger er utelukkende utledet fra regnskapene. Det samme gjelder 22 av 30 saker fra Østfold, men ikke mer enn 3 av 14 fra Christiania. De to andre underfiskalsakene som utelukkende finnes omtalt i regnskapene omfatter 6 av 11 bergenusiske og 1 av 3 bratsbergske. Det bør forøvrig tas i betraktning at de nordafjelske delene av landet er representert ved skarve to supplikker. Åtte nordafjelske fiskalsaker er omtalt i *Kongebrev* (5 fra Bergen, 2 fra Trondhjem og 1 fra Steigen).

Konkluderende bemerkninger

Frekvensen av fiskalsaker som forekommer i kildesamlingene som det er ført oversikt over, er relativt stor. Med drøye hundre saker skulle det i utgangspunktet la seg gjøre å kunne danne et grunnriss av fiskaletatens praksis basert på hvordan kildeomfanget fordeler seg på de ulike arbeidsoppgavene. Problemet er at så mye som én av fem saker vanskelig lar seg kategorisere. Det skyldes hovedsakelig på grunn av manglende saksopplysninger i kildene. Konsekvensen er at en ikke kan være for bastant i å utlede konklusjoner fra den kvantitative undersøkelsen. Som nevnt er likevel hovedinntrykket fra sakene av ukjent type at de er fordelt på instrukspostene noenlunde på samme måte som kildematerialet for øvrig. Jeg regner det derfor for usannsynlig at noen stor forskyvning i oversikten ville oppstått om alle sakene var kategorisert. I minste fall gir oversikten oss en pekepinn på hvordan virksomheten foregikk i grove trekk.

Basert på inndelingen av saksmengden er det gjort tre funn. For det første dominerer saksforholdene forordningsbrudd og underslag kildematerialet, og da spesielt førstnevnte. Det er klart både fra den totale oversikten, så vel som *Kongebrevene* og supplikkene sett isolert fra regnskapene. Disse sakene var som nevnt innledningsvis de eneste forholdene fiskalene ettertrykkelig hadde påtaleansvar i per instruksene. Det andre funnet som er gjort, er at majestetstforbrytelser fortsatte å være et fiskalanliggende også i tiden etter utstedelsen av 1664-instruksen. Det tyder på at det som ble forstått som generalfiskalens ansvar med å ”vndersöge, fremme och befordre” saker i kongens interesse – som uttrykt i Severin Christensen Smidts bestallingsbrev – også omfattet kongehusets ”respect och reputation”.¹¹⁷ Generalfiskalen var slett ikke bare en rentekammerbetjent. Det tredje og siste funnet er at fiskaletaten både på papiret og i praksis var riksdekkende. Vi finner saker fra alle deler av landet. Regnet i dagens fylker, er det bare Finnmark, Troms, Nord-Trøndelag og Aust-Agder som ikke er representert i kildene. Da må en også ta i betraktning at seks av ti underfiskaler unnlot å føre regnskap over virksomheten sin – vi har med andre ord noen kjente ukjente til gode.

¹¹⁷ Bestallingsbrev for Severin Christensen Smidt, fol. 1a, *Generalfiskalens regnskap 1663-1667*.

4. kapittel

”Vidtløftige og vanskelige Processer”

Fiskalenes praksis

Fiscalernes Procedurer saaledes skadelige for Undersaatterne considereres, at de undertiden ei aleneste udi vidtløftige og vanskelige Processer med deres yderste Ruin indvikles, Eders Kongl. Majtt. hidindtil liden eller ingen Profit, medens ogsaa betager Undersaatternes Lyst og Industri til deres Fædernelands Forbedring...

”Statholder Gyldenlöves og Jørgen Bjelkes betenkning angaaende Norges Administration 1670”¹¹⁸

I denne andre delen av kapitlet skal vi gå inn i fiskalenes praksis og se på hvordan de arbeidet, og hvilke type utfordringer de støtte på i virksomheten. Formålet er på den ene siden å fortelle en historie som i det store og det hele har ligget urørt. På den annen side tjener beskrivelsen en utfyllende rolle, som den kvantitative oversikten ikke kan, spesielt i henhold til fiskalenes embetsførsel. Skildringen er tungt vektet mot årene 1663-1666, som er den best kildebelagte perioden i fiskaletatens historie. Omtalen er person- og stedsorientert, og er bruddstykker av en historie som er langt mer omfattende enn hva som kan gjengis her. De ulike episodene som er omtalt er glimt av fiskaletatens praksis i årene 1661-1669. Ved å trekke frem utvalgte prosesser, er formålet å vise hvordan hver av underfiskalene skred til verket på ulike måter, med ulikt resultat.

Jacob Madsens periode, 1661-1663

Den første fiskalen i Norge har etterlatt seg et meget spredt kildemateriale. Jeg har bare funnet seks saker fra Jacob Madsens embetsperiode, som vist i den kvantitative oversikten. Som nevnt tidligere fikk han bestalling i begynnelsen av november 1661, og er omtalt som fiskal allerede i oktober.

¹¹⁸ *Meddelelser fra det norske Rigsarchiv*, bd. I., s. 385.

Madsen ansatte Anders Beyer som sin fullmektige i Bratsberg allerede før bestallingen var gitt, og Øystein Rian har skildret urolighetene som ble forårsaket ved Beyers fremferd i sin Bratsberg-historie. Gjennom et skriv til stattholderen undertegnet av lagmann Claus Andersen i Skien den 27. juni 1662, kommer det frem at fiskalens fullmektige i lenet hadde satt allmuen opp mot øvrigheten og gjort seg selv til øverste autoritet på tingstedene.¹¹⁹ Våren 1663 ble generalfiskal Kornerup innblandet for å foreta en granskning av Beyers fremferd. Granskningen ble ledet av forhenværende sorenskriver Povel Drucken, som igangsatte en jakt på fiskalen. Med støttespillere blant bøndene lyktes det Beyer å flykte til København, hvor saken fikk et ukjent etterspill.¹²⁰

I Opplandene gikk det også galt for fiskalene innledningsvis. Her har vi å støtte oss på O. A. Øverlands skildring av den såkalte ”gudbrandsdalske sak”. Den dreide seg (opprinnelig) i all korthet om et opprør blant bøndene mot øvrigheten, som prest Iver Pedersen Adolf benyttet seg av for å svekke sine lokale fiender. Fiskalene ble innblandet i saken våren 1661 ved Jacob Madsens fullmektige Christen Jacobsen, men Øverlands tolkning av deres rolle er ikke helt pålitelig. Han feilidentifiserte som tidligere nevnt Jacob Madsen, og antok at det var den samme Jacob Madsen (Lund) som var svoger til Iver Pedersen Adolf. Det gjorde det mulig for Øverland med et grep å fremstille fiskalens innblanding i ”den gudbrandsdalske sak” som en familiær tjeneste og et ledd i Iver Pedersens komplott:

Jakob Lunds Kaldelse til Rigens Fiskal bragte hans [Iver Pedersens] Planer Maalet adskillig nærmere, da hans unge Svoger i et og alt stillede sig til efter hans Villie.¹²¹

Det som virker mer sannsynlig, er at fiskalen og hans fullmektige har benyttet seg av stemningen blant allmuen til å gå frem på samme måte som Anders Beyer i Bratsberg, ved å fremstille seg selv som allmuens forsvarer mot embetsmennenes misbruk. Så er det jo slik at Iver Pedersen ble etterforsket av fiskalene under Smidt, omtalt senere. Med det vi kjenner av fiskalenes virksomheter ellers i 1662 gir det god mening i at de skulle blande seg opp i den gudbrandsdalske allmuens klage over fogden Jens Madsen (en av Ivers fiender), og brukt bøndenes klager over sorenskrivernes ”utsugelser” under Karl Gustav-krigene som utgangspunkt for et angrep på øvrigheten.

¹¹⁹ Rian (1997), s. 184-90. Claus Andersens brev til stattholderen er gjengitt i Rian (1987), s. 9ff.

¹²⁰ Rian (1997), s. 186f.

¹²¹ Øverland (1886), s. 4.

Det virker i det hele tatt som om Madsens periode som fiskal var preget av uroligheter, og klager fra embetsstanden dukker opp flere steder. Når det gjelder fiskalenes praksis i perioden, gjør kildespredtheten det vanskelig å si hva de konsentrerte seg om. For å skaffe en ordentlig oversikt ville en være nødt til å gå inn i rettergangsmateriale fra perioden. Dét arbeidet er svært tidkrevende. Det har likevel lyktes meg å foreta en undersøkelse av tingbøkene for Bergenhus, som er transkribert og digitalisert. Der kan vi følge den bergenhussiske underfiskalen Hans Clausen Møndrich i hans tidlige embetsperiode, da han var underordnet Jacob Madsen.

Møndrich dukker opp som fiskalens fullmektige i Sunnhordlands tingbok for 1662, da han var tilstede ved ledings- og sakinget på Os den 3. og 4. oktober og Strandebarm drøyt en uke senere.¹²² Han var ikke nevneverdig delaktig på hverken av tingene. Det var han derimot i Indre Sogn sommeren tidligere det året. Erling Reksten har omtalt en korrespondanse fra slottsskriver og rådmann i Bergen Peder Hansen til stattholder Iver Krabbe. Hansen beklaget seg over fiskalens fullmektige, som hadde stilt sorenskriveren Mogens Nilsen til rette for noen dokumenter skrevet på ustempelt papir. Jeg har ikke sett brevet, men saken ble tatt opp igjen på vårtinget i Lærdal i 1663. I Indre Sogns tingbok for det året får vi vite at det dreide seg om elleve dokumenter, ”nemblig domme, schiffte breffue, schöder och andet”.¹²³ I følge slottsskriveren var ikke tapet av stempelavgift verdt mer enn et par riksdaler, som han mente ikke stod i proporsjon til hva som skjedde etter dom var avsagt. Møndrich og hans støttespillere hadde da:

[B]eschicket wagt omkring [Mogens Niensens] Gaard, och om Anden Morgen tilig hans boe opschreffuen, och hvis sølff och rede der fantes toge de strax med sig til byen.¹²⁴

Resultatet av det hele var at sorenskriveren ble avsatt i embetet.¹²⁵ Men slottsskriveren pekte på to interessante forhold. For det første ba han om at der ble gitt retningslinjer for hvilke saker fiskalen egentlig skulle følge opp. For det andre var han urolig for at allmuen nå henvendte sine klager til fiskalen, at de var ”indbildet om hans bestilling och myndighed”, og at dette nye embetet truet øvrighetens posisjon. Det er mer eller mindre den samme bekymringen vi finner hos lagmannen i Skien. Noen måneder senere henvendte kansler Ove

¹²² *Sunnhordland tingbok, nr. 8, 1662, fol. 27b, 33a (SaiB).*

¹²³ *Indre Sogn tingbok, nr. 4, 1663, fol. 14b-f (SaiB).*

¹²⁴ Reksten (1982), s. 168.

¹²⁵ Reksten (1982), s. 167f. Jf. bestalling for ny sorenskriver i Indre Sogn i *Norske kongebrev, bd. I, 1662-238* (d. 29. sept.)

Bjelke – det norske rettsvesenets øverste autoritet – seg til stattholder Krabbe. Det fremgår i brevet at de to på et tidligere tidspunkt hadde snakket om fiskalene, og kansleren ba nå om at generalfiskalen:

[M]otte faa ordre, huor effter hand sig med sine underhaffuende fiscaler eigentlig kunde wide at rette, dett war baade gott for dem sielff saa och for osz alle.¹²⁶

Hvorvidt det med ”generalfiskal” siktes til Kornerup eller Jacob Madsen er usikkert.

Kansleren gjentok begjæringen i et annet brev til stattholderen fra 6. oktober 1662.¹²⁷

Med hvilken hjemmel Møndrich fikk sorenskriveren avsatt er jeg usikker på. Det som virker sannsynlig er at underfiskalen har fått sorenskriveren avsatt under påskudd av at han gjennom utstedelsen av dommer på ustemplede papirer hadde vanskjøttet embetet sitt. Vi kan i alle fall merke oss at han hadde gått hardt til verks for å slå ned på brudd på papirforordningene, og på den måten forårsaket bekymring hos øvrigheten,.

Møndrich var tilbake i Sunnhordland vinteren 1663. Den 21. januar var han tilstede ved retten i Kyvik på Stord, hvor han:

Fremblagde Der Nest hans Schrifftelig Fuldmacht Fra Rigenss Fiscall Jacob Madtzen, Dat. Christiania Den 19. Martii 1662. Dissen Formelding att forn. Hans Clausenn, Schulle Were hanss Fuldmechtig udi Bergenhusslehn och Søge Ko. Ma. och Cronens Interesse, udj Alle Sager J Huad Sag Det Were Kand, Eller Huo det Angaaende ehr, Vden Nogen persons anseelse, etc.¹²⁸

Samtidig med at han presenterte sin fullmakt utfordret han, i tur og orden, stormannsslektene i Sunnhordland. Møndrich tok utgangspunkt i skattebrevet for 1662, som meldte at:

Att Adellen Jche schall Niude udj Norge Widere End de S<æ>degaarde Frj For Schatt, End de Selff Holder Dug och Disch paa, Sampt huilche der och udj - 40. Aar har Weret holdet med Rette for Frj Adelig Sædegaarde, Och Jmidler Tid Jche Weret udj Andre End Adelstands Personners Werge, till pandt Eller Eigendomb. etc.¹²⁹

Fiskalen stevnet derfor Bernt Orning av den fremstående offisersslekten til Vatne på Stord for å ha forpantet gården sin til en ”w-frj [ikke adelig] quinde”. I Jondal et par dager senere, stevnet Møndrich Laurits Galtungs etterkommere for friholding av gården på Torsnes mot

¹²⁶ *Stattholderarkivet, D-IV*, pk. 3. Brev fra kansler Ove Bjelke til stattholderen, d. Bergen 1. september 1662.

¹²⁷ *Stattholderarkivet, D-IV*, pk. 3. Brev fra kansler Ove Bjelke, etc., 6. oktober 1662.

¹²⁸ *Sunnhordland tingbok, nr. 9, 1663*, fol. 2a-f (SaiB).

¹²⁹ *Sunnhordland tingbok, nr. 9, 1663*, fol. 2b.

adelsprivilegiene. Enke Barbara Grabow møtte først den 14. februar for retten med sin fullmektige. Da ble Galtung frikjent fra anklagen, siden hans ”rette” setegård var ”nu Wnder det Suensche Regimente”. Hans etterkommere burde derfor få nyte adelsprivilegiene på Torsnes i steden.

Den 16. februar var Møndrich i Kvinnherad, og innledet der den prosessen som skulle oppta mesteparten av hans oppmerksomhet og krefter i fiskalgjæringen. Han stevnet da ingen ringere enn Ludvig Rosenkrantz, med hans hustru Karen Mowat, for skattefrihet på ”endell odelss goedz” (Tysnes-gårdene Gjersvik, Hovland, Malkenes og Onarheim, samt Ask på Askøy og Akselvoll i Nordhordland¹³⁰). Som i Galtung-saken dreide fiskalens anklage seg om hvorvidt setegårder som ikke var påboende av adelige kunne friholdes fra skatt, hvilket han viste til adelsprivilegiene av 1639 og 1649 at ikke kunne tillates. I Rosenkrantz-saken var Møndrich dårlig forberedt, for han kunne først ikke navngi gårdene som var urettmessig friholdt. Saken ble derfor oppsatt inntil videre. Tilbake i Kvinnherad den 12. mars 1663 var Møndrichs betjent og begjæret dom, men da opplyste retten at saken måtte utsettes, da Ludvig Rosenkrantz var reist til København for ”at klart gjøre Hoss Hans Kongl. Ma. For Huiss Gaarde och goedz Som paasteffnes”.¹³¹ Saken trakk ut i tid, og utfallet er omtalt senere. Men vi kan konstatere at Møndrich gikk til verks for å få bukt med brudd på kongelige forordninger, og at han ville håndheve kongens mandat ved konfiskasjon. I skattebrevet for Bergenhus fra 1664 ble det bekreftet fra myndighetenes side at fiskalen hadde, med fogden, ansvar for å søke ”resitution” på kongens vegne i saker som angikk brudd på adelens og borgerskapets privilegier generelt, der i blant setegårdsforordningene.¹³²

Med forbehold om at kildetilfanget er veldig tynt, kan det likevel virke som om det lyktes å legge begrensninger på fiskalene. Møndrichs fremferd i Indre Sogn 1662 virker fra slottsskriverens omtale å være ganske annerledes enn slik han presenterte seg selv i 1663.

Severin Christensen Smidts periode, 1663-1667

Den slette kildesituasjonen for Madsens embetsperiode står i motsetning til hva hans etterfølger etterlot seg. Etter Madsens død i juni 1663 ble han straks etterfulgt av Severin

¹³⁰ *Sunnhordland tingbok, nr. 11, 1664, fol. 70b.*

¹³¹ *Sunnhordland tingbok, nr. 9, 1663, fol. 2a-f, 3a-f, 4b-ff, 6a-8b, 9a-f, 16a-f*

¹³² *Sunnhordland tingbok, nr. 11, 1664, fol. 12a-16a. Fiskalens rolle, jf. fol. 14a.*

Christensen Smidt, som kjent omtalt som *generalfiskal* i Norge. Problemene som var forårsaket i 1662 kan altså ikke ha vært så graverende at man fant det for godt å avvikle hele etaten – enda Kornerup, sjefen for etaten i Danmark, nå var satt i arrest. Men det virker som om Smidt har lagt ned et stort arbeid i å omorganisere den norske fiskaletaten.

Fiskalens regnskaper

Den fremste kilden som finnes til fiskaletatens praksis under Smidt er generalfiskalens regnskap, ført for perioden fra hans tiltredelse til 1. januar 1667. Smidt var først kommet til København i 1666 i forbindelse med en sak han skulle føre for Høyesteret.¹³³ Det mest påfallende ved regnskapet er at det er nokså mangelfullt. I tillegg til generalfiskalens regnskap, var det kun fem av hans underordnede som leverte regnskap, hvorav to er fra januar-februar 1666 og tre datert desember-januar 1666/1667. Til dels kan det tilskrives at i hvert fall to av underfiskalene som ikke leverte regnskap, selv mente de slett ikke hadde noe å føre regnskap over, annet enn reiseutgifter og andre omkostninger i prosesser de ikke hadde maktet å vinne noe på.¹³⁴ Smidt mente på sin side at hovedårsaken til mangelen på regnskap var ”den hastig foerandring, som schiede med [vnderfischallernes] tenisters abtachening”. Han forklarte videre at underfiskalenes avskjedigelse hadde skjedd:

[P]aa dj thider [underfiskal-] chargen paa det meste, war kommen till nogen wisse stand, effter mine mange ordre, dauglig arbeide, och reisers store bekoestning.¹³⁵

Generalfiskalen oppfattet altså situasjonen slik at han hadde kommet til en etat i dårlig forfatning, men at det hadde lyktes han å få en viss skikk på sine underordnede etter store bestrebelse. Scavenius hadde noen måneder tidligere bemerket overfor stattholderen at Smidt hadde ”i denne charge satt sin helbred och middeler til, och nesten intet nydt”.¹³⁶

En mer umiddelbar grunn til mangelen på regnskapsføring ser ut til å ha vært omkostningene forbundet med dokumentering av embetsvirksomheten. Det illustreres ved erklæringen fra

¹³³ I sin ”Antegnelse over innleverte konfiskasjoner”, d. 14. jan. 1667, meldte Smidt at han hadde vært i København i syv måneder. Han skrev også at underfiskalene hadde reist ”neder” til København, men det spesifiseres ikke hvilke av underfiskalene det er snakk om. *Generalfiskalens regnskap*, pk. merket ”Antegnelser m. m.”, fol. 2b, 4a. Ordren om Smidts nedreise til København i forbindelse med arveoppgjøret etter Nils Lauritsen er datert 30. juni 1666. ”Ordre angående en reise til København”, pk. merket ”Antegnelser m. m.”, fol. 1a.

¹³⁴ Søren Berg i Nord-Norge og Bertel Fredriksen i Tønsberg. Se Generalfiskalens regnskap, vedl. 1, fol. 1a, og jf. Bertel Fredriksens forklaring.

¹³⁵ *Generalfiskalens regnskap*, vedl. 1, fol. 1b.

¹³⁶ Reksten (1982), s. 174.

Bertel Fredriksen i Tønsberg, som var blant underfiskalene som ikke leverte regnskap. Han oppgav at han ”gandsche ingen penge hafuer oppebaaret, som nogen jnportanze vedkommer”. Fredriksen påpekte også at det var umulig for ham å gå til anskaffelse av domsbrev i sakene han hadde forrettet, enn så lenge han ”ingen penge middel haffuer”. Her siktet nok Fredriksen til at han ikke hadde midler til hverken å få skyss til retterstedene eller betale kopiavgift til sorenskriverne.¹³⁷

Mangler til tross, regnskapene gir et godt innsyn i hva fiskalene foretok seg med forordningsbrudd og underslag i perioden mellom 1663 og 1667. I noen grad kan de også kaste lys over hvilke problemer som knyttet seg til fiskalenes virksomheter. Regnskapene danner grunnlaget for vurderingen av etatens lønnsomhet.

Underfiskal i Skien og Agdesiden Nils Paulsen – ”Giffuen oerder som en vnderfischall”

Den første av Smidts underordnede som er oppført i regnskapene er Nils Paulsen. I ”Antegnelse over innleverte konfiskasjoner”, et dokument hvor Skattkammeret stilte spørsmål om nøyere forklaringer til generalfiskalens regnskap, måtte generalfiskalen svare for hvem Nils Paulsen var, og om han hadde kongelig bestalling. Smidt forklarte at Paulsen ble ansatt i 1663 og fungerte som underfiskal i Bratsberg og Agdesiden amt, ”och ellers huor hand bleff commanderit at inquirere och procedere”. Under Smidts opphold i København var Paulsen ansatt til å ”biwonne” Overhoffretten i Christiania.¹³⁸ Det kan tyde på at dette var blant generalfiskalens egne oppgaver til vanlig. Fra ”Antegnelsen” kommer det senere klart at Paulsen slett ikke hadde kongelig bestalling. Han var med andre ord personlig ansatt av generalfiskal Smidt.¹³⁹

I Nils Paulsens eget regnskap er det oppført fem inntektsposter. Blant disse postene finner vi pussig nok 50 riksdaler utbetalt til Paulsen av generalfiskalen til ”atschillig reisers behoff at procedere och inquirere offuer alt i landet”. Minst like pussig er de to postene vedrørende personlige lån på til sammen 42 riksdaler, som Paulsen innkrevde på generalfiskalens vegne i Bergen og Stavanger. Lånene var gjort i henholdsvis 1656 og 1653. Disse tre postene var, som Skattkammeret bemerket, ”ingen jndtegt paa hans kongelig mayestets wegne”.

¹³⁷ Bertel Fredriksens forklaring, *Generalfiskalens regnskap*, vedl. 2, fol. 1a-b.

¹³⁸ ”Antegnelse over innleverte konfiskasjoner”, fol. 1a, *Generalfiskalens regnskap*.

¹³⁹ ”Antegnelse over innleverte konfiskasjoner”, fol. 2a, *Generalfiskalens regnskap*.

Den første av de to resterende postene omfatter en sak fra Kragerø, av ukjent dato, vedrørende noen sjofle uttalelser jernverkseieren Peder Trulsen hadde rettet mot sorenskriveren der. På den konfiskerte Nilsen 120 riksdaler fra Trulsen. Saken er ikke videre dokumentert, men generalfiskalens egen forklaring er opplysende nok. Smidt mente at boten for overtrampet på det aller meste burde være åtte ortuger og 13 skilling. Da uttalelsene var gjort i drukkenskap, så var det ikke umulig at Trulsen ville blitt frikjent om dom var blitt avsagt, innrømmet generalfiskalen. Generalfiskalen hadde faktisk sendt Paulsen avsted for å få i stand et forlik (avtvinging) med Trulsen. Under soningsmøtet hadde Trulsen bedt om at saken måtte holdes skjult, ”paa det hans naboer och medborgere icke schulde kaste hannem i næszzen at han haffde böet foer sin mund”. Derfor ble ingenting nedført om hverken forliket eller uttalelsene. Det virker nesten som om Trulsen kjøpte seg fri fra vanære, om enn for en ganske dyr pris. Skattkammeret var rimelig fornøyd med forklaringen, som ”denne gang” kunne passere.¹⁴⁰

I november 1665 lyktes det Paulsen å inndrive ”den 1/6 penge som kongen tillkommer” på et arveskifte etter rådmann Ove Andersen i Skien, verdt 400 riksdaler.¹⁴¹ Paulsen var ganske sikkert innblandet i flere saker. Han opplyste i regnskapet at han ”paa effterfølgende tider” skulle spesifisere om ”alt huis opdaget och inquireret er”, men at det ikke kunne føres noe mer til visse inntekt da regnskapet ble ført. Av utgifter kunne ikke Paulsen spesifisere hverken reise- eller saksomkostninger. Han mente selv at det var ”en temmelig summa”.¹⁴² Paulsens årslønn på 100 riksdaler, som ble beregnet fra september 1663 til mars 1667, og femtepengene av Kragerø-saken, kom på til sammen 374 riksdaler. Det skulle bety at Paulsens virksomhet gikk med over 200 riksdaler underskudd. Skattkammeret ser derimot ikke ut til å ha vært villig til å godtgjøre Paulsen for lønn, all den tid han var uten bestalling, og de 350 riksdalene til lønnsutgifter skulle ”affgaa”.¹⁴³ Det betyr at Paulsen ikke ble sittende igjen med mer enn 12 riksdaler, hvis han skulle dele femtepengene med generalfiskalen.

¹⁴⁰ ”Antegnelse over innleverte konfiskasjoner”, fol. 1a. *Generalfiskalens regnskap*.

¹⁴¹ ”Nils Paulsens regnskap” (mrk. A), fol. 1a, dessuten arvingenes erklæring, *ibid.*, vedlegg nr. 1. *Generalfiskalens regnskap*.

¹⁴² ”Nils Paulsens regnskap” (mrk. A), fol. 1b.

¹⁴³ ”Nils Paulsens regnskap” (mrk. A), fol. 1b. ”Antegnelse over innleverte konfiskasjoner”, fol. 2a.

Underfiskal i Fredrikstad Jacob Bertelsen

Det andre underfiskalregnskapet tilhører Jacob Bertelsen, underfiskalen i Fredrikstad lagdømme. Han skulle i følge generalfiskalens regnskap lønnes fra 29. august 1664.

Bertelsens første regnskapsførte prosess fant sted i Halden den 6. september samme år.¹⁴⁴ Det fremgår av et brev fra generalfiskalen til stattholderen datert 2. mai 1665 at Bertelsen hadde vært fogd på Orust og Tjörn i Båhuslen forut for Karl Gustav-krigene, da han i følge en supplikk til krigskommissæren fra 1661 måtte:

[T]age flugten tilbage igien til Halden huor *offuer* jeg fattig mand for min troe oc flittig tienniste er strax af fienden blefuen antasted, och mig gandsche ifrataget boe oc boeschabf, huus och gaard oc alt det ieg eyde, maatte end da *offuer* alt med min fattig hustrue oc smaa boernn römme oc endtwige dennom.¹⁴⁵

For sin store umake og pliktskyldighet ba Bertelsen om ”nogenn lifs middel”. Bertelsen fikk gode skussmål av krigskommissæren og offiserene Tønne Huitfeldt og Henrik Hesse, ettersom han hadde bistått den dansk-norske hæren under kampene mot svenskene. Deres ønske om at den forhenværende fogden ”naadigst maate worde betencht oc med nogen lifs middel afleggis” ble imøtekommet i en resolusjon datert Christiania den 24. august 1661.¹⁴⁶

Den tidligere erfaringen som fogd kan være en del av forklaringen på hvorfor Jacob Bertelsens regnskap er i en særstilling blant fiskalregnskapene. Av alle regnskapene er Bertelsens det mest forseggjorte. I de drøye to årene han var virksom, førte han 22 saker til doms. Bertelsen vedlagte domsbrev til i minste fall 10 saker. Skattkammeret fant grunn til å merke at ”atschillige smaa poster” var udokumentert, men det ene domsbrevet vedrører 9 ulike stempelsaker, og jeg kan ikke for sikkert finne mer enn tre saker som er udokumentert. Ytterligere fire har jeg ikke funnet i dokumentasjonen (kategorisert som ”ukjente”), men det er mulig at de er en del av de 9 stempelsakene. Det betyr i alle fall at Bertelsens regnskap langt på vei er det best dokumenterte av fiskalregnskapene.¹⁴⁷

Så er det to forhold til som stiller Bertelsens regnskap i en særklasse. Det første er antallet saker. Ingen av de andre regnskapsførende underfiskalene var i nærheten av å føre like mange

¹⁴⁴ ”Jacob Bertelsens regnskap” (mrk. B), fol. 1a.

¹⁴⁵ Brev fra generalfiskal Severin Christensen Smidt til stattholderen, d. 2. mai 1665 (med kopi av underfiskal Jacob Bertelsens supplikasjon, d. 1. aug. 1661), i *Stattholderarkivet, D-IV*, pk. 7.

¹⁴⁶ Kopi av resolusjonen i Brev fra generalfiskal Severin Christensen Smidt til stattholderen, d. 2. mai 1665, fol. 2a.

¹⁴⁷ ”Antegnelser over innleverte konfiskasjoner”, vedl. 1, fol. 1af.

saker til doms. Blant postene som er omtalt i regnskapet finner vi saker av veldig forskjellig betydning. Blant de udokumenterte sakene finner vi for eksempel en dom på 7 riksdaler som ble innkrevd for ulovlig skoghogst i Marker. I den andre enden av skalaen finner vi saken mot fogden Hans Kjellsen i Fredrikstad, som etter Bertelsens prosess ble idømt å bøte over 1000 riksdaler, med renter, for unndragelse av oppkrevde bøter.¹⁴⁸ Sistnevnte peker oss hen til det andre området som Bertelsens regnskap utmerker seg på, nemlig lønnsomhet.

Bertelsens konfiskasjoner var i følge ham selv verdt 3515 riksdaler, men dette ble nedjustert i Skattkammeret til cirka 2800 riksdaler. 485 riksdaler som underfiskalen hadde konfiskert før dom var avsagt og en rente overvurdert med cirka 80 riksdaler var blant grunnene til nedjusteringen, men det er ikke helt tydelig i hverken regnskapet eller antegnelsene fra hvilke saker de resterende 150 riksdalene avgikk.¹⁴⁹ Nedjusteringen av inntektene til tross, Rentekammeret økte lønnsomhetsmarginen på Bertelsens regnskap ved å skrive av utgifter på omtrent 800 riksdaler, der i blant nedjustering av lønn (ca. 40 rdr.), saksomkostninger (drøyt 200 rdr.) og femtepenger (140 rdr. i tillegg til 400 rdr. i en uforrettet regnskapssak). Av de cirka 2800 konfiskerte riksdalene etter det reviderte regnskapet, var omkring 1900 fordelt på de to største sakene underfiskalen behandlet. Det var profitabelt for både generalfiskalen og Bertelsen, som kunne dele over 500 riksdaler i femtepenger. Med reviderte lønnsutgifter og saksomkostninger kom den hele utgiften, sammen med de avkortede femtepengene, på cirka 1071 riksdaler. Med andre ord var kronens inntekt på Bertelsens virksomhet drøyt 1731 riksdaler, eller godt i overkant av halvannen ganger utgiften (1 : 1.61).¹⁵⁰

Hva skyldes lønnsomheten av Bertelsens prosesser? Omfanget av virksomheten og gjennomslagskraften ved retten er allerede nevnt. Underfiskalens erfaring som fogd kan også tenkes å ha spilt en rolle.

I domsbrevene og regnskapene finner vi et annet særtrekk ved Bertelsens praksis. De aller første sakene han fikk drevet til doms er det ingenting oppsiktsvekkende ved. Da innkrevde han bøter for brudd på byprivilegier og tollordinansen, samt regnskapsfusk til unndragelse av odelskatt.¹⁵¹ Først i mai 1665 drev han sine første papirsaker til doms. I steden for å kreve bøter for brudd på stempelforordningen, som later til å ha vært praksis ellers blant fiskalene,

¹⁴⁸ "Jacob Bertelsens regnskap" (mrk. B). Ekstrakt på fol. 5a.

¹⁴⁹ "Antegnelser over innleverte konfiskasjoner", vedl. 1, fol. 1a

¹⁵⁰ "Jacob Bertelsens regnskap" (mrk. B), fol. 5a.

¹⁵¹ "Jacob Bertelsens regnskap" (mrk. B), fol. 1a. Jf. dommer nr. 1, 2 og 3 (finnes som vedl.)

begjærte han *innholdet* i det ustemplede brevet konfiskert. I Slevik fikk han inndratt verdien av et kjøpsbrev skrevet ”imoed hans konngl: ma: worisz aller naadigste arffue herres wdgiffne papiiers ordinantze in annj 1657” på ”w-forseiglet” papir.¹⁵² Allerede to dager senere på Rødenes konfiskerte han verdien av et skiftebrev vedrørende et halvt skippunds gods fra en bonde, vurdert til 50 riksdaler. Sistnevnte dom belyser for øvrig et problem med kongelige forordninger. Bonden beklaget seg over at han ”haffde til forne aldrig hördt gitte noget om beseiglet papiir”, ei heller hadde sorenskriveren fortalt om bruk av den slags.¹⁵³

Året etter, i april 1666, drev Bertelsen hele ni dommer av samme sort til doms i Rakkestad, for dokumenter som ”iche schulle werre schreffne paa saadannt papir, kongl: may:ts naad: wdgangenne forordning om trögt papir, siger och omformelder”. Sorenskriveren som hadde tinglyst samtlige dokumenter, Anders Hansen, uteble ved første rettsmøte, men saken ble straks gjenopptatt neste dag. De tre første sakene gjaldt henholdsvis et pantebrev på en gård og to kjøpsbrev, alle datert 1662. De var riktignok skrevet på stemplet papir, men Bertelsen mente at verdien på innholdet i brevene var av ”saa höy capital” at de burde vært nedtegnet på ”enn höyre sorter paa papiridt, och iche paa saadan tittul vnder 100 rixdr:”. I disse sakene mente underfiskalen at alt av verdier som overgikk det som lovlig kunne føres på papir av påskrevne sort burde konfiskeres. De innstevnte på sin side ”haffde jnngen forstand paa huad papir dertil burde brugisz”, og sorenskriver Anders Hansen mente at papir av høyere verdi ikke var tilgjengelig. Den fjerde saken gjaldt et pantebrev som var opptegnet den 6. mai 1661, tre dager etter sorenskriveren selv hadde offentliggjort den andre kongelige forordningen om papir (av januar 1661). Papiret var rett etter 1657-forordningen, men altså ikke rett etter den seneste bestemmelsen, og den fulle verdien av innholdet burde derfor konfiskeres. Hansen protesterte at det ikke var lett å få tak i den nye papirsorten. Den femte saken gjaldt nok et pantebrev skrevet på papir av for lav verdi. Den sjette var enda et eksempel på bruk av gammelt papir – denne gang datert før sorenskriveren selv hadde forkynt om den nye forordningen – og verdiene burde som sådan tilfalle kronen. I den syvende saken mente Bertelsen at sorenskriveren hadde jukset med dateringen på et kjøpsbrev. Underfiskalen hadde selv krevd å få se brevet tidligere, men bonden som formentlig var i besittelse av det kunne bare presentere et brev fra 1650 for ham. De to siste brevene var ustemplete, men var begge fra 1649 og som sådan eldre enn forordningen. Verdiene i brevene burde likevel

¹⁵² ”Jacob Bertelsens regnskap” (mrk. B), vedl. 5, fol. 1a.

¹⁵³ ”Jacob Bertelsens regnskap” (mrk. B), vedl. 4. Sitater fol. 1b, 2a.

konfiskeres, mente Bertelsen, siden det på det ene var tilføyd verdier i 1661 og det andre var tinglyst så sent som i 1663.¹⁵⁴

I kjennelsen meldte retten at den ikke kunne avsi dom, og siterte de innledende bestemmelsene om fiskalretten fra 1664, som overlot det til kongen selv å ”determinere” i ”höye sager”. De henviste derfor saken til lagmannen i Fredrikstad. Likevel stiltes der spørsmål av generalprokurøren i antegnelsen til Jacob Bertelsens regnskap, om ”Matz Knudsens dom paa atschillige miszbrug, med det stemplet papir”. Knudsen var sorenskriver i Rakkestad, og presederte i sakene som er omtalt ovenfor. Det skulle jo tyde på at det likevel ble avsagt dom ved underretten. Fem av partene i stempelsakene i Rakkestad er nevnt ved navn i Bertelsens regnskap, uten noen nøyere beskrivelse, annet enn beløpet som er konfiskert fra dem.

Antegnelsen til Bertelsens regnskap er interessant i så måte. Generalprokurøren spurte om ikke verdiene på flere av brevene var ukonfiskable, hvorpå Bertelsen svarte:

H: k: m: vdgangen forordning den 21 julj 1657 forbyder saadane breffue iche at maa schriffuisz vden allene paa det papier *som samme aar er trögt och stimplet, huilchen konglige forordning her vdj höylig er miszbrugt*, h: k: m: sin jnteresse att besnidde.¹⁵⁵

Det går frem av kommentaren til Bertelsens erklæring at han fikk medhold i sine fordringer. Det er snakk om blant annet fem dommer hver verdt over hundre riksdaler. Bertelsens offensiv mot brudd på papirforordningen er altså en av grunnene til at han klarte å inndrive store summer.

Den virkelig avgjørende faktoren for regnskapets lønnsomhet er Hans Kjellsen-saken. Hans Kjellsen var fogd i Værne kloster len før sammenslåelsen med Moss fogderi i 1663.¹⁵⁶ Deretter gikk han i tjeneste hos Gabriel Marselis som fullmektig.¹⁵⁷ Det fremgår av en supplikk fra 1663 at mossefogden Henrik Sørensen spurte etter Kjellsens regnskaper fra hans periode som fogd.¹⁵⁸ Kjellsen ble siden tilkjent å klarere sin virksomhet i Rentekammeret.

¹⁵⁴ ”Jacob Bertelsens regnskap” (mrk. B), vedl. 8.

¹⁵⁵ ”Antegnelser over innleverte konfiskasjoner”, vedl. 1, fol. 1a. Min kursivering.

¹⁵⁶ Leif T. Andressen, *Moss bys historie: Frem til 1700*, bd. I, s. 139-43 (Moss, 1984).

¹⁵⁷ *Statholderskabets Extraktprotokol*, bd. II, s. 154, 423.

¹⁵⁸ *Statholderskabets Extraktprotokol*, bd. I, s. 344 (Christiania, 1908).

Kjellsen-saken har etterlatt seg et vell av dokumentasjon, og det er ikke alt som er like lett håndterlig. Det er tenkelig at Kjellsen kom i generalfiskalens søkelys etter dommen i 1663. Siden Kjellsen ikke kunne gjøre rede for seg, gikk generalfiskalen og hans underordnede i Fredrikstad lagdømme ham nærmere i sømmene, og de ser ut til å ha oppdaget en hel rekke straffverdige forhold. Saken ble innledet ved underretten i Rygge september 1665.¹⁵⁹ Der presenterte Jacob Bertelsen generalfiskalens stevning av Kjellsen. Stevningen har en tragisk bakgrunn. Smidt forklarte at hans fullmektige i Fredrikstad hadde underrettet ham om at:

[F]or nogle aar siden en schreder udj Jngedal sogen sig selff haffuer ombracht och aff dage taget, och udj jt thræe sig ophengt, och hansz effterlatte formue baade udj lösze och fastegodsz till kongl: ma: att vere forfalden, da efftersom befindisz at Hansz Kielsen [...] burde at giöre hansz kongl: ma: goed reede och regenschab, foruden nogen undersleb, saa befindisz en deell gaarder udj Schieberig och Jngedahlsz sogner, som hansz kongl: ma: burde att tilkomme, och Hansz Kielsen [...] dennem till dj Marsillier haffuer i derisz jordeböger ladet indschriffue, och iche tilforne giort kongl: ma: regenschab derfor.¹⁶⁰

Straffen for selvdrap var etter loven konfiskasjon av formuen.¹⁶¹ Kjellsen oppskrev alt av skredderens gods til sin arbeidsgiver, Gabriel Marselis. Jacob Bertelsen beregnet verdien av skredderens gods med løsøre til 710 riksdaler, og inngav for retten at Kjellsen hadde ført nøyaktig samme sum til egen inntekt i sitt regnskap for 1658.¹⁶² Så hadde han i 1661, etter hva jeg kan forstå, opprettet et skifte på samme eiendommer på Marselis' vegne, uten at "hansz kongl: ma: vahr scheid fornöyelsze".¹⁶³ Det neste punktet i stevningen dreide seg om et restansebrev fra 1663 ført på ustemplet papir, opprettet av Kjellsen og Erik Banner på et arbeid utført av Værne-bøndene, verdt drøye 475 riksdaler.¹⁶⁴

At godset etter selvdrapet ble overdratt til Marselis synes å ha vært problematisk i lys av oppløsningen av Værne kloster len. Kjellsen hadde øynesynlig forrettet det slik i tro om at kongen hadde gitt Marselis rettigheter på Værne klostres jordegods. Det mente Bertelsen ikke

¹⁵⁹ Jacob Bertelsens regnskap (mrk. B), vedl. nr. 10, fol. 3b.

¹⁶⁰ Jacob Bertelsens regnskap (mrk. B), vedl. nr. 10, fol. 4a-f.

¹⁶¹ Hans Kjellsen refererte til "Mandhellige bolchensz 4 capitel", Jacob Bertelsens regnskap (mrk. B), vedl. nr. 10, fol. 9b. I NL 1687 var en selvmorder å betrakte som at "have sin Hovedlod forbrut til sit Herskab" (6. bok, 6:23). Straffen var tilsvarende annet manndrap, jf. s. st. 6:1: "Da skal hans Hovedlod, undtagen Jord, være forbrut [...] halvdeelen til den Dræbtis næste Arvinger og halvdeelen til hans Herskab". Anne Bildt nevnte i sitt vitnemål (uttrykt forbigående, som en selvfølgelighet) at halvdelen av skredderens gods tilfalt kongen.

¹⁶² Jacob Bertelsens regnskap (mrk. B), vedl. nr. 10, fol. 6a, 7a.

¹⁶³ Jacob Bertelsens regnskap (mrk. B), vedl. nr. 10, fol. 8a.

¹⁶⁴ Jacob Bertelsens regnskap (mrk. B), vedl. nr. 10, fol. 4b-f, 6b. Restansebrevet var sannsynligvis på bøndenes utestående lønn.

var avklart i 1661. Dessuten skulle en femtepart av godset tilfalle lensherren, Sigvart Gabrielsen, som hans enke Anne Bildt gjorde fordringer på i sitt vitnemål for underretten.¹⁶⁵ Det var nå gått ett år siden hun hadde begjært stattholderen innsyn i Kjellsens regnskaper fra Værne.¹⁶⁶ Der kan hun nok ha sett at Kjellsen hadde oppført femtepengene, men han hadde beholdt dem selv.

Fiskalen fikk medhold på alle punktene i dommen. Det overdratte godset skulle konfiskeres under kronen med syv års rente, og lensherrens arvinger kunne fordre de utestående femtepengene. Underretten frasa seg derimot dom i restansebrevsaken.¹⁶⁷ Hjulene begynte straks å rulle allerede etter behandlingen av saken på Rygge. Det kommer frem av en supplikk fra Johan von Cappelen, en annen av Marselis' betjenter. Den 30. oktober 1665 fortalte han overfor stattholderen at fiskalen (det må være snakk om Jacob Bertelsen) hadde beslaglagt to gårder i Kjellsens eie, ”tillige med alt andet Hans Kiøldsøn tilhørig”.¹⁶⁸

Men Kjellsen-saken var ikke avgjort med underrettsdommen. Generalfiskal Smidt klaget overfor stattholderen i desember 1665 at Kjellsen ”daglig practicerer, wed falsch giøld oc i andre maader at forwende kongl. may.tt sin ret”, og fikk tillatelse til å sette ham i arrest og vurdere og beslaglegge hans gods.¹⁶⁹ Sakene som var behandlet på Rygge kom opp til lagretten i Fredrikstad i februar 1666. Hele dokumentasjonen av saksbehandlingen ved under- og overrett teller over 160 sider, og det har ikke syntes spesielt hensynsmessig å gå gjennom det hele. I Bertelsens reviderte regnskap kommer det uansett frem at verdiene som Kjellsen konfiskerte på selvdrapet, i tillegg til 312 ½ riksdaler i rente, endelig ble ”dömbt vnder ko: ma:” ved lagretten. Kjellsen ble også dømt samme tid og sted for underslag av skatter oppkrevd i Ingedal og Skjeberg, verdt i underkant av 900 riksdaler med rente. Det ustemplede restansebrevet på Værne-bøndenes tjenester falt der ingen dom over, og Bertelsens fordringer på verdien av brevet ble utelatt i Skattkammerets revisjon av underfiskalens regnskap.¹⁷⁰ Johan von Cappelen supplikkerte igjen i april 1666, og nevnte da at Kjellsen var satt i arrest, ”for dend v-lydigheed” han var funnet skyldig i.¹⁷¹

¹⁶⁵ Jacob Bertelsens regnskap (mrk. B), vedl. nr. 10, fol. 10a-f.

¹⁶⁶ *Statholderskabets Extraktprotokol*, bd. II, s. 246.

¹⁶⁷ Jacob Bertelsens regnskap (mrk. B), vedl. nr. 10, fol. 14a.

¹⁶⁸ *Statholderskabets Extraktprotokol*, bd. II, s. 423.

¹⁶⁹ *Statholderskabets Extraktprotokol*, bd. II, s. 455f.

¹⁷⁰ Jacob Bertelsens regnskap (mrk. B), fol. 1b-f. Skattkammerets ekstrakt etter revisjon på fol. 5a.

¹⁷¹ *Statholderskabets Extraktprotokol*, bd. III, s. 121f (Oslo, 1931).

Skattkammeret var ikke spesielt fornøyd med Bertelsens regnskapsføring over Kjellsen-saken, og krevde nøyaktige forklaringer. Det kommer frem av Scavenius' antegnelser fra så sent som desember 1669. Bertelsens forklaringer ble i hovedsak oversett, og de revisjonene som var gjort på nyåret 1667 ble opprettholdt. I beskjedne grad ble regnskapet ytterligere nedjustert.¹⁷² Men de omkring 1800 riksdalene som ble konfiskert fra Hans Kjellsen var uansett av en enestående størrelse i forhold til de andre fiskalsakene som ble drevet til doms – fiskalenes største kupp.

Jacob Bertelsen fortsatte i fiskaletaten. Han fikk sammen med generalfiskal Smidt befaling om å følge opp en sak vedrørende noen potensielt majestetsfornærmende uttalelser fra lagmannen i Fredrikstad i mars 1667, men saken ble kassert.¹⁷³ Det er ikke sannsynlig at fiskalen er den samme Jacob Bertelsen som noen dager senere fikk bestalling som sorenskriver i Norderhov og Hole. Underfiskal Bertelsen var nemlig innblandet i arveskiftet etter Anne Bildt i august 1667 og omtalt som fiskal så sent som i oktober 1668.¹⁷⁴

Underfiskal i Bergen Hans Clausen Møndrich

Underfiskalen i Bergenhus, Hans Clausen Møndrich, avlagte regnskap så tidlig som den 6. februar 1666. Jeg kjenner ikke til noen biografiske opplysninger om ham, annet enn at han ble gravlagt ved Nykirken den 29. mai 1668.¹⁷⁵ Da etternavnet hans er et nedertysk ord for ”pramfører”, er det vel tenkelig at han var av nordtysk herkomst.¹⁷⁶ Han er ikke innført i Bergens borgerbok, og bør ikke forveksles med den samtidige overtollbetjenten i Bergen Hans Clausen.

På tittelsiden til regnskapet skrev Møndrich at det var ført for perioden fra 2. april 1664, da han fikk kongelig bestalling, til 12. januar, da han ”effter hans excellent her stadholders for kyndte ordre bleff suspenderit”.¹⁷⁷ Møndrichs embetsperiode var uklar for Skattkammeret. Det fremkommer av antegnelsen over innleverte konfiskasjoner, hvor det etter generalfiskalens forklaring ble bestemt at han skulle motta to årslønner, fra november 1663 til

¹⁷² Jf. Antegnelser til Jacob Bertelsens regnskap, pk. mrk. ”Antegnelser, m. m.”.

¹⁷³ *Norske kongebrev*, bd. I, 1667-39.

¹⁷⁴ *Statholderskabets Ekstraktprotokol*, bd. III, s. 355, bd. IV, s. 71f.

¹⁷⁵ ”Døde i Bergen, 1668-1815”, nr. 52670. Digitalarkivet (jf. fanen ”Dokumentasjon”):

<http://digitalarkivet.no/cgi-win/webcens.exe?slag=visbase&filnamn=bedo1668&spraak=n&metanr=25>

¹⁷⁶ Bernd-Ulrich Hergemöller & Nicolai Clarus, *Glossar zur Geschichte der Mittelalterlichen Stadt*. Universität Hamburg: <http://webapp6.rz.uni-hamburg.de/GLOGEMIS/index.php/glossar-deutsch-neuhochdeutsch/m/2253>

¹⁷⁷ ”Hans Clausen Møndrichs regnskap” (mrk. C), fol. 1a. *Generalfiskalens regnskap*.

januar 1666, mot generalfiskalens egen beregning på tre årslønner (til høsten 1666). Møndrich leverte ingen dommer på de fem konfiskasjonene han gjorde rede for i regnskapet, hvilket Skattkammeret beordret generalfiskalen å sørge for å tilveiebringe. Jeg har kategorisert alle de tre sakene Møndrich førte til doms som underslagssaker. Han hadde innkrevet skatt på to hundre sengebord skåret i Indre Sogn og i to saker mot en sunnmørsbonde for forsveket odelsskatt og landskyld. Alle sakene var verdt over 100 riksdaler. Når generalfiskalen og Møndrichs tiendepenger og lønn var avkortet stod der igjen 51 riksdaler og 20 skilling til kronen. Denne beskjedne summen ba Møndrich om å få ”beholde paa reigenschab”, ettersom han ennå hadde flere saker i prosess. Blant disse var den langdrekkelige saken mot Ludvig Rosenkrantz, en sak ”angaaende landtschyltz oppenbergellsze” mot en enke på Sunnmøre, ”adtschillige sager” i Nordfjord og en sak mot en bergensk enke.¹⁷⁸

I regnskapet forsøkte han å forklare de store utfordringene han hadde støtt på i embetsgjerningen. Han beklaget seg over store saksomkostninger og hvor strabasiøst det var å reise i embetsområdet ”offuer mangan haard søe”. Det hadde vært til stor hjelp om det ble ansatt en fiskal-dommer i Bergen, mente han, for da kunne fiskalsakene bli behandlet på ett sted uten så mange besværlige reiser. En slik ordning ville ”mehrre paa en maanedt hans konglige mayestett till tienniste vdrettes, end ellers et halfft aar”. Til slutt ba han om å bli gjeninnsatt som underfiskal, slik at han i det minste kunne drive sine pågående saker til ende.¹⁷⁹

Møndrichs situasjon var neppe nytt for Skattkammeret. Allerede i mai 1665 hadde Møndrich skrevet til stattholderen, og flere av forholdene han omtalte i regnskapet er gjentakelser av det som ble fortalt i dette brevet. Det er skrevet i åtte punkter, og tar i tur og orden for seg hvordan forholdene bedre kunne legges til rette for underfiskalen. Det måtte først opprettes en egen fiskalrett. En fiskal-dommer burde oppnevnes, ”der ej med nogen her [i Bergen], er beschlegt, eller i andre maader forbunden”. Det var nemlig tilfelle, mente Møndrich, at rettsbetjentene i Bergen var partiske mot underfiskalen og hindret ham i tjenesten:

[D]enn fiscals bestilling, som dog udj alle maader, er lowlig, och giörer dend gemeene och vndertrengte stoer assistentz, er die riige (kongens tyffue, der nu vdi floer leffuer, och kand

¹⁷⁸ ”Hans Clausen Møndrichs regnskap” (mrk. C), fol. 2a-ff.

¹⁷⁹ ”Hans Clausen Møndrichs regnskap” (mrk. C), fol. 4a-f.

kiöbe landet aff kongen, for det dj tilforrn fra hans kongl: maytt: haffuer staalet) miszhagelig.¹⁸⁰

Men hvis en upartisk dommer ble oppnevnt, da ville deres ”tyffuerj och schelmische styrche effter haanden ved ordentlig och lowlig process [bliffue] aabenbahret”. Videre mente Møndrich at onnefreden ikke burde gjelde i fiskalsaker, da han mistet verdifull tid til å forrette saker om sommeren. Alle sakene han hadde i prosess måtte han dessuten få føre til ende, og ikke avbrytes som følge av motpartenes supplikker til kongen. Supplikkene ble jo brukt slik at de skyldige:

[F]orklarer saggen saaledes dennem best synis, at komme til befrielse och bruger dennem til hielp (som wel mueligt vdi Kiöbenhaffn er at finde) der meere schee, effter egen gewinst baade, end paa at forfremme kongens rett.¹⁸¹

I det sjette punktet gikk han til angrep på fogdene. Kongen burde avskaffe fogdenes ansvar med bøter og boslodd, og heller overlate slike forhold til fiskalen å oppkreve og forrette. Fogdene kunne slett ikke stoles på, fordi de ”wed trueszell och hemelig affsoening” gjorde underslag, hvilket Møndrich lovet å kunne bevise hvis han alene fikk ansvaret. Da skulle han jevnføre sine regnskaper mot fogdenes og vise hvor stor fordel kongen kunne få av en slik ordning. Fogdene satt nok inne med store midler, mente Møndrich, for de fleste bar en stusselig kledebon da de først tiltredte i embetene:

[M]ensz naar dj derisz foegedsz bestillingen noegele faa aar haffuer betiendt, ere dj aff mange 1000 rixdaler capitall, huilchet endelig fra kongen och dend fattige maa vehre staalet.¹⁸²

Det oppsiktsvekkende ved brevet, sett bort i fra alle de skarpe uttalelsene, er at flere punkter allerede var etterkommet i den delvise kongelige anordningen av fiskalretten fra november 1664 og i Smidts tilleggsinstruks. Blant postene i den finner vi generalfiskalens rett til å anbefale en ny dommer i saker hvor den gjeldende dommer var partisk, supplikanters ansvar for å legge ved generalfiskalens erklæring om saken til sine klageskrifter, generalfiskalens rett til å få innsyn i alle dokumenter som vedrørte hans embete og retten til å bruke

¹⁸⁰ Hans Clausen Møndrichs brev til stattholderen, d. Bergen 14. mai 1665, fol. 1b. *Stattholderarkivet*, D-IV, pk. 7.

¹⁸¹ Hans Clausen Møndrichs brev til stattholderen, d. Bergen 14. mai 1665, fol. 2a.

¹⁸² Hans Clausen Møndrichs brev til stattholderen, d. Bergen 14. mai 1665, fol. 2a.

femtedagsstevning i fiskalsaker.¹⁸³ Den bergenusiske fiskalen kan med andre ord ikke hatt innsyn i disse dokumentene.

I brevet kan vi mer enn ane en frustrasjon hos underfiskalen. Det er helt åpenbart at han følte seg motarbeidet av øvrigheten i Bergen. At svært få saker er ført i regnskapet betyr neppe at han ikke har vært virksom. Den saken som opptok størst tid og ressurser var nok setegårdssaken mot Rosenkrantz. Da han førte regnskap hadde han allerede hatt saken under prosess i fire år. Årsakene til at det hadde drøyd så lenge var at ”mange gjorde hinder jmod reisen” og at Rosenkrantz hadde nektet å svare for retten. Herren til Hatteberg hadde bestandig fått oppsatt saken, med løfte om at kongen selv skulle gjøre resolusjon. Men Møndrich følte seg trygg på at han ved lov og rett kunne bevise Rosenkrantz’ skyld. Ingen steder kommer det tydeligere frem enn i et brev til generalfiskalen fra januar 1665. Etter å ha stevnet saken for retten hele seks ganger, mente Møndrich at han endelig stod overfor et gjennombrudd. Han meldte da at Rosenkrantz noen dager i forveien, da saken var oppe på nytt, hadde ”gandsche inted imod mig som kunde were hannem til nogen Befrielse”. Som før funderte Rosenkrantz sitt forsvar på at kongen skulle gjøre endelig beslutning i saken, og han hadde lagt frem skrivelser fra ”de tuende Bielcher” (brødrene Ove og Jørgen Bjelke), som lovet å anvende all flid i å få ham frikjent. Men det var ennå ikke årsak til mismot for underfiskalen. Så lenge kongen fikk saken ”rettelig [...] forebragt” ville det jo fremgå hvor viktig den var, og da trodde Møndrich at saken ville henvises til lov og rett.¹⁸⁴

Smidt videresendte brevet til stattholderen i februar, og det kan leses mellom linjene i generalfiskalens introduksjon at han ikke var like positiv til utfallet. Han kjente nok helt sikkert til kongens befaling til stattholderen fra 5. januar 1665, om at saken mot Rosenkrantz skulle innstilles og at adelen skulle gjøre riktig fortegnelse over sine setegårder.¹⁸⁵ Den ble sannsynligvis ikke kjent vestpå før i februar en gang. Slottsforvalteren på Bergenhus sendte en missive til Rosenkrantz inneholdende kongens befaling først den 20. februar. Den 28.

¹⁸³ Anordning om nogle poster udj fiscalretten, se *Tingbok for Nordland og Finnmark lagdømme, 1666-1690*, fol. 3a-f.

¹⁸⁴ Hans Clausen Møndrichs brev til generalfiskalen, d. Bergen 20. januar 1665 (vedlegg til brev fra Severin Christensen Smidt til stattholderen, d. Skien, 20. februar 1665). *Stattholderarkivet*, D-IV, pk. 6.

¹⁸⁵ *Norske kongebrev*, bd. I, 1665-3.

februar fikk Møndrich ordre fra slottsskriver Peder Hansen om å levere inn alle dokumenter i Rosenkrantz-saken.¹⁸⁶

Generalfiskalen advarte stattholderen, at om fiskalene skulle mislykkes i denne prosessen:

[D]a er det iche allene hans ko: may: min allernaadigste herre til stor schade, men end oc os hans ko: ma: fattig tiennere til eftertalle, nachdeel, oc ruin, forvden den store had oc ugunst derpaa af mange wille følge.¹⁸⁷

Selv uttrykte Smidt at han gjerne skulle sett Rosenkrantz frikjent, men han poengterte sin bestallings plikt å ikke vise hensyn til stand eller anseelse i fiskalsaker. Men et år senere, i februar 1666, mottok Smidt en kongelig befaling om å ”ej widre befatte” seg med Rosenkrantz’ gårder.¹⁸⁸ Det ble sakens endelikt.

Underfiskaler i Stavanger Hans Bang og Christen Nilsen

Opphavsmannen til det fjerde underfiskalregnskapet som ble levert til Skattkammeret til nyttår 1667 er Hans (Knudsen) Bang i Stavanger. Han overtok posten etter Christen Nilsen. Nilsen dukker opp allerede i januar 1663 i rådstuen på Kongsgård som ”rigens fiscals fuldmegtige her udj Staffuanger lehn”. Han anklaget der sorenskriveren i Ryfylke, Thomas Christensen, for å urettmessig ha mottatt dompenger og gaver, der i blant en sølvkanne, på en hel rekke skifter. Fiskalen stevnet tre og tredve (!) bønder som vitner. De var ikke fiskalen til stor hjelp. En av bøndene ristet sorenskriverens hånd, noen andre takket ham ”ald ære och godt” eller uttrykte sin tilfredshet ”udj alle maader” med ham. Da alle vitnesbyrdene var hørt gikk sorenskriveren på offensiven og anklaget Christen Nilsen for å heller søke egen vinning enn kongens interesse. Det kom til syne ikke bare i det at saken var ”paa funde[n]” og ”wnödig”, det var også tydelig i fiskalens fremtoning:

[H]and som udj hans förste hidkombst her paa steden wahr nesten nögen och blak; frembræder her well föszet och forret, och hans quinde iche mindre, huad hand har gjort hans mayestett till profit, desz midlertid heller och sögt di sager, huorudj hans mayestetz jnteresse kunde werre angaaende, wiste Thommis iche.¹⁸⁹

¹⁸⁶ *Sunnhordland tingbok, nr. 12, 1665, fol. 4a-ff.*

¹⁸⁷ Brev fra Severin Christensen Smidt til stattholderen, d. Skien, 20. februar 1665. *Stattholderarkivet, D-IV, pk. 6.*

¹⁸⁸ *Sunnhordland tingbok, nr. 13, 1666, fol. 15b.*

¹⁸⁹ *Stavanger lagting, tingbok nr. 6, 1662-1663, fol. 3a-7a. Sitat på fol. 6a (SiS).*

En kan forestille seg at det ble hett under taket på Kongsgård denne januardagen. Fiskalen bedyret at han var kommet til sine eiendeler på ærlig vis. Sorenskriveren mente at det visste vel fiskalen selv best, men han hadde tjent som dommer i mange år og hadde måttet ty til midler av egen lomme i embetsgjerningen for stillingens ”ring[heedtz] schyld”. Derfor undret han seg over hvordan fiskalen ”saa snart kand komme thill at förre saa stoer en pracht”. Christen Nilsens svar på tiltale var så drøyt at rådstueskriveren nektet å føre det i protokollen, for ”wiidere klammer at affuerge”. Da kastet sorenskriveren penger på bordet og begjærte fiskalens ord innskrevet, som følger: ”Du thog sølffkanden paa byttet, som ingen er[lig] mand”. Æreløshet var en beskyldning av det groveste slaget, og sorenskriveren parerte ved å si at fiskalen ”löigst, som en schiel[m]”. Dom i saken ble avsagt den 25. februar. Rett nok hadde sorenskriveren gjort galt (uten at det er nøyere presisert), men da ingen av bøndene hadde dømt over førte klage mot ham, så kunne ikke lagmannen gjøre annet enn å frikjenne Thomas Christensen.¹⁹⁰

Christen Nilsen ble erstattet en gang på høsten 1663. Generalfiskal Smidt oppgav at etterfølgeren Hans Bang ble ansatt til samme tid som Hans Clausen Møndrich, altså den 28. november 1663. Når han gikk av i stillingen nevnes hverken i hans eget regnskap eller Skattkammerets antegnelser. Bang opplyste at han hadde ført hele 14 saker til doms (ikke alle i hans favør), men disse var til gjengjeld av liten verdi til sammenligning med de større sakene fra Bertelsen og Møndrichs regnskaper. Totalt inndrev Bang drøyt 154 riksdaler. Han avkortet ikke tiendepenger i regnskapet, og beregnet heller ikke lønn. I Skattkammerets antegnelse kommer det frem at siden han ikke hadde gjort fording på noen lønn i regnskapet, så skulle det heller ikke utbetales noe – ”[f]or i denne post affgaar hans lön 600 rd: derimod gotgiöris omkostning 3 ½ rd: 4 ß”. Det er nesten ikke til å tro. Hvis det stemmer, betyr det jo at underfiskalen i Stavanger arbeidet i tre år uten annen godtgjørelse enn de drøye 15 riksdalene i tiendepenger og skarve 3 riksdaler for omkostninger.¹⁹¹

Virksomheten til Bang var ganske omfattende – jeg teller 24 saker under behandling i alt – men sakene han førte var for det meste av liten verdi. Han var spesielt opptatt av forordninger, der i blant papirsaker, men til forskjell fra Jacob Bertelsen i Fredrikstad inndrev han for det meste kun små bøter. De to unntakene gjaldt før det første en lagmannsdom fra

¹⁹⁰ *Stavanger lagting, tingbok nr. 6, 1662-1663*. Krangelen omtales på fol. 5b-ff. For dommen, se fol. 15b.

¹⁹¹ ”Antegnelse over innleverte konfiskasjoner”, fol. 2b. *Generalfiskalens regnskap*.

Stavanger i juli 1665 angående ustemplede papirer, hvor fire borgere ennå stod ute med totalt 60 riksdaler da regnskapet var ført. Den andre saken ser ut fra Bangs forklaring å ligne på Bertelsens konfiskasjoner av hele verdien av brev, da han fikk dømt to Ryfylke-bønder for ”thuende handschrieffter som de haffuer wdsted paa v-stimplet papier” for til sammen 66 riksdaler. Ellers finner vi brudd på skyssplikt, et leiermål, brudd på byprivilegiene, en eiendomstvist og en byskrivners utestengelse fra embete. Og så var han real nok til å nevne hvordan hans svigermor hadde hjulpet med å tilveiebringe et ustemplet brev i sin forklaring til Skattkammeret.¹⁹² Jeg har kun sett én uttalelse hvor Hans Bang nevner vanskelighetene i arbeidet sitt. I et brev til stattholderen fra 20. juni 1665 klaget han over at:

[A]lle och ehn huer aff disze öffrighed her paa stedett, vdj fiscals sager paa hans kongl: maytz: veigne, at vehere partische.¹⁹³

Det er verdt å merke seg at det er nøyaktig den samme klagen Hans Clausen Møndrich i Bergenhus førte.

Underfiskal i Christiania Ole Pedersen Abel

Den siste av de regnskapsførende fiskalene var Ole Pedersen Abel, som var ansatt i Christiania lagdømme. Det ser ut til at Christiania har vært delt mellom Abel og hans kollega Caspar Henriksen Warbjerg, som er oppført som fiskal i Romerike i antegnelse.¹⁹⁴ Abel var sammen med Smidt i København, og regnskapet hans er datert 5. desember 1666. Det var ført fra 8. oktober 1664. Det er sannsynligvis tilfelle at Abel ble ansatt rundt samme tid, da han først omtales i *Ekstraktprotokollen* i en supplikk fra november 1664.¹⁹⁵

Regnskapet inneholder kun to inntektsposter – den ene verdt 3 riksdaler for brudd på stempelforordningen, den andre 43 riksdaler avkortet fra Abels egen lønn til prinsessestyr.¹⁹⁶ Av utgifter oppførte han reise- og saksomkostninger, samt lønn, til sammen over 1200 riksdaler. Abel mente likevel at der var ”offuer hundrede tusinde” riksdaler å hente i

¹⁹² ”Hans Bangs regnskap” (mrk. D), *Generalfiskalens regnskap*.

¹⁹³ Brev fra Hans Bang til stattholderen, d. Stavanger, 20. juni 1665. *Stattholderarkivet, D-IV*, pk. 8.

¹⁹⁴ ”Antegnelser over innleverte konfiskasjoner”, fol. 2a, *Generalfiskalens regnskap*.

¹⁹⁵ *Statholderskabets Ekstraktprotokol*, bd. II, s. 232f.

¹⁹⁶ Skatt til kongsdøtrenes medgift, jf. *NHL*.

oppfølging av mandatbrudd, til ”gaffn for dj fatige indvoner offuer alt rigett”. Abels regnskap er ikke gjort rede for i generalfiskal Smidts oversikt, og han er ikke nevnt i antegnelsene.¹⁹⁷

Abels regnskap er derimot verdifullt i forbindelse med fiskaletatens historie, da han tilføyde en forklaring om vanskeligheten i arbeidet som underfiskal. Som flere av de andre underfiskalene klaget han over mangel på assistanse og at han ble forhindret i sitt arbeid, særlig med tanke på skyssferd. Vanskeligheter til tross hadde han på generalfiskalens ordre latt vaktmesteren i Christiania stevnes for retten, ”som om nater tide haffde opladett byensz portte, och ladett godtz komme vd, opnid vden told”. Det hadde ikke ført frem. Dessuten hadde Abel:

[V]erett offuer verendisiz paa tingene, hafft mine protestationer, och jndsigelsze, vdj huisz som burde vd formodentlig forre falde, sær om breffue suiig, jtem huisz kunde pasere mod kongelige trögt forordninger och mandater, særlig om dett trögte papier, och zigt effter loughen for steffningersz offuersidelszer, huor vdj en dell er gangen domb.¹⁹⁸

Som underfiskalene i Fredrikstad og Stavanger rettet Abel spesielt oppmerksomhet mot papirforordningen. Interessant nok nevner han at forordningsbrudd var av generelt viktig betydning å holde oppsyn med. Han hadde drevet flere slike saker til doms, oppgav han, men siden underfiskalene var blitt avskaffet og ”schydztferd bleff forböden”, så hadde han ikke kunnet oppebære noen inntekt på dommene.¹⁹⁹

Forklaringen til Abel inneholder et siste punkt angående hans virksomhet. Den er merkverdig lesning. Abel gir nemlig helt tydelig inntrykk av hva han mente virksomheten hans skulle tjene til:

Huisz till landtzensz frelse, och böndersz, saa velsom bogerschabisz ruin at forrekomme, haffuer jeg i høyest moder giortt min flid [...] och daa bekomett hansz excelences [her statholders] strenge och aluorlig befaling, att ingenn enten geyst eller verselige, motte besuerge sin leylending med merre en loughen, recesen, och anden kongelige statuter denem tilholte.²⁰⁰

Det kan vanskelig tolkes som annet enn at Abel oppfattet at han som underfiskal var ansvarlig for å holde oppsyn med at embetsstanden ikke overskred grensene for maktbruk

¹⁹⁷ ”Ole Pedersen Abels regnskap”, d. København 5. desember 1666 (umerket vedlegg), *Generalfiskalens regnskap*.

¹⁹⁸ ”Ole Pedersen Abels regnskap”, fol. 2b-f.

¹⁹⁹ ”Ole Pedersen Abels regnskap”, fol. 3a.

²⁰⁰ ”Ole Pedersen Abels regnskap”, fol. 3b.

slik de var nedfelt i lovene. Jeg er derimot usikker på hvilken stattholderbefaling det er snakk om. Abel forsikret i alle fall Skattkammeret om at hvis kongens vilje ble etterkommet, ville det være ”dj fatige indvonere” til gagn ”for mange tusinde daller aarligen”.²⁰¹

”Dj vnderfischallernes tieniste som ingen indtegt har hafft”

Bare fem av underfiskalene førte regnskap. Smidt oppgir ulike underfiskaler på ulike steder i regnskapet. I selve oversikten oppgir han fire underfiskaler som ikke hadde gjort konfiskasjoner til inntekt for kongen: Søren Moritsen Berg i Nordland og Finnmark, Mikkel Gundersen Aalborg i Trondhjem, Bertel Fredriksen i Tønsberg og Ole Abel i Christiania. I antegnelse til konfiskasjonene nevner han en hel rekke andre menn ”som fuldmechtig vnderfischaller inquirerit och beferdid”: Jon Pedersen på Hedmark, Caspar Henriksen Warbjerg i Romerike, Jørgen Hansen på Bragernes, Bertel Hansen i Øvre Telemark og Peder Jensen i Trondhjem, ”derfoeruden trei karle” som generalfiskalen selv underholdt. Med ”fuldmechtig vnderfischaller” menes det nok ikke underfiskaler med bestalling, men snarere personer som generalfiskalen selv ansatte som fullmektige. De skulle nemlig ikke ha lønn, og generalfiskalen hadde betalt dem for egen regning.

De fleste av disse fiskalene har etterlatt seg spor i kilder som er undersøkt. Bertel Fredriksen, underfiskal i Tønsberg, Skien og og Fredrikstad (med hovedvekt på førstnevnte), gjorde som nevnt erklæring i regnskapet for at han ikke hadde drevet noen saker av verdi til doms. Han har likevel etterlatt seg en relativt stor mengde kilder. Selv supplikkerte Fredriksen stattholderen ved tre anledninger, og han er referert til i minste fall ved elleve anledninger av andre supplikanter. Allerede i mars 1662 er Fredriksen omtalt som fiskalens fullmektige. Da hadde han og Numedal-fogden Jørgen Dessau en sak gående med hverandre. Dessau på sin side klaget over at fiskalen hadde overfalt (oberberghauptmann) Brostrup Gjedde, mens Fredriksen ba om å få en upartisk dommer til å dømme mellom han og fogden. Sorenskriveren hadde nemlig innskrevet noen skjellsord Dessau hadde rettet mot fiskalen i rettsprotokollen. Det syntes ikke stattholderen var et overbevisende argument for at dommeren var partisk, men noen dager senere mottok han samme begjæring fra Dessau.²⁰² Hva saken endte med forteller supplikkene ingenting om, og tingboken fra Numedal er gått

²⁰¹ ”Ole Pedersen Abels regnskap”, fol. 3b.

²⁰² *Statholderskabets Extraktprotokol*, bd. II, s. 46f, 50, 51f, 57.

tapt. Men episoden stiller seg i rekken av skjæringer mellom fiskalene og øvrigheten under Jacob Madsens embetsperiode.

Det er i lys av Fredriksens omtalte virksomheter noe overraskende at han meldte at han ikke hadde konfiskert noe av verdi til Skattkammeret. En rådmannsdatter i Fredrikstad beklaget seg i august 1664 over at Fredriksen og sorenskriveren hadde fradømt henne over tusen bord, tylter og bjelker som forhenværende stattholder Iver Krabbe hadde bevilget henne.²⁰³ En engelskmann forklarte for stattholderen i oktober 1665 at Fredriksen hadde taksert boet til en offiser ved navn Hamilton og noen norske båtsmenn, fordi de hadde kapret et nederlandsk koffardi-skip i dansk farvann. Hamilton sverget på at de norske ikke var kapere, og at erobringen ikke skjedde på ordre fra London. En supplikk fra noen dager i forveien avslører i grunn at båtsmennene *var* kapere. Konen til en av båtsmennene mente fiskalen hadde gjort urett i å arrestere hennes mann, enn så lenge han hadde engelsk patent på å ”tage paa Engelandts fiender”.²⁰⁴ Men det ser ikke ut til at Fredriksen har konfiskert noe av verdi. Offiser Hamilton er sannsynligvis den samme som sommeren 1665 var vitne i en sak Fredriksen hadde med hollenderen Arent Janszoon, ”formedelst hand den danske nation [...] schall haffue defameret”.²⁰⁵ Det er den andre saken jeg kjenner til som Tønsberg-fiskalen førte i forsvar av majestetens ”respect och reputation”. Han hadde rundt samme tid anklaget adelsdame Ide Lange for *crimen læsæ majestatis*. Jeg har ikke funnet noe annet om saken enn Langes begjæring til stattholderen om å få arrestert underfiskalen for å ha ”u-beviiszlig antastet” henne på liv, ære og velferd ved å stevne henne.²⁰⁶

Caspar Henriksen Warbjerg var underfiskal på Romerike. Det ser ut til at han har hatt et videre embetsdistrikt enn som så, for han var involvert i oppfølgingen av ”den gudbrandsdalske sak”. I alle fall var han nok rekruttert til fiskaletaten for sin rettskyndighet. Det kommer frem i en supplikk fra mars 1662 at borgerskapet i Christiania på ingen måter satt pris på hans praksis. Det var fra tiden før hans ansettelse som fiskal. Han hadde da ”paa nogle aars tidh” oppholdt seg i Christiania, og latt ”sig bruge udi at schillige sagger at procedere enten di ere retmesszig eller iche”. Blant annet hadde han forsøkt å oppløse en tyve år gammel kontrakt som nylig var blitt godkjent av Herredagen, og ellers ”intet andet søger

²⁰³ *Statholderskabets Extraktprotokol*, bd. II, s. 161.

²⁰⁴ *Statholderskabets Extraktprotokol*, bd. II, s. 425f, 405f.

²⁰⁵ *Tønsberg rådstuerettsprotokoll, 1665*, fol. 19a (SiK).

²⁰⁶ *Statholderskabets Extraktprotokol*, bd. II, s. 342f.

end setter folck sammen udi trette och omkostning”. Til og med tidligere stattholder Nils Trolle hadde uttrykt misnøye med ham, og nå spurte borgermester og råd om det ikke var på tide at Henriksen reiste lukst tilbake til sin kone i Danmark.²⁰⁷ I Norge ble Henriksen likevel, og han opptrer først i *Extraktprotokollen* som underfiskal i september 1663. Da skulle han reise til København (midlertidig, vel å merke) i forbindelse med behandlingen av den gudbrandsdalske sak. Det var gått ut befaling i juli om at blant andre Iver Pedersen og en annen fiskal, Mikkel Koch, snarest måtte møte i rette i Købenavn. De skulle ha med seg relevante sakspapirer. Caspar Henriksen formente seg imidlertid motarbeidet av landkommissariatet. Der var han nektet kopier av dokumenter han hadde behov for, og klaget dette inn for stattholderen.²⁰⁸ Ellers førte Caspar Henriksen sak på generalfiskalens vegne i tretten mellom Didrik Muus og Alf ”Pave” Pedersen (bror til Iver Pedersen), som begge knivete om hvem som skulle beholde kapellanstillingen i Ringsaker kirke. Fiskalene ble blandet inn i saken etter Muus’ anklager om Pedersens forakt for kongens mandat (i forbindelse med Pedersens midlertidige avsettelse, etter alt å dømme).²⁰⁹

Søren Berg i Nord-Norge presenterte seg selv ved lagretten på Steigen St. Botolfs dag (17. juni) 1666, hvor han lå frem en hel rekke dokumenter vedrørende fiskalembetet.²¹⁰ Strengt tatt var da underfiskalembetene avvirket, men det ser ut til at Berg fortsatte som del av fiskaletaten. Han har ikke etterlatt seg et stort kildemateriale, og jeg har ikke funnet det hensiktsmessig å undersøke rettsprotokollene med større nøyaktighet. I *Kongebrevene* finner vi ham nevnt i forbindelse med arrestasjonen av Nordlands-fogden Peder Erlandsen og beslagleggelsen av hans formue, som stattholderen fikk befaling av fra kongen om å oppheve. Erlandsen ble frikjent, muligens av Høyesterett, i 1666. Saken er ikke oppført i avskriften av Høyesteretts norske saker.²¹¹

De to trønderske fiskalene Mikkel Gundersen Aalborg og Peder Jensen kjenner jeg heller ikke godt til. Peder Jensen var aktiv i 1663, noe som kommer frem i to kilder. Den ene er en

²⁰⁷ *Statholderskabets Extraktprotokol*, bd. I, s. 40f.

²⁰⁸ *Statholderskabets Extraktprotokol*, bd. I, s. 404f. Befalingen i *Norske kongebrev*, bd. I, 1663-125.

²⁰⁹ *Norske kongebrev*, bd. I, 1664-29, 90. *Statholderskabets Extraktprotokol*, bd. II, s. 186f, 351-3. Se forøvrig Alf Pedersen og Didrik Muus i *Norsk biografisk leksikon* (I).

²¹⁰ *Nordland og Finnmark lagting, Tingbok, 1666-1690*, fol. 2a og videre.

²¹¹ *Norske kongebrev*, bd. I, 1665-317. Saken var oppe til lagretten på Steigen juni 1666 (se lagtingets protokoll). Det er muligens i forlenging av saker som var oppe til underretten i 1662 og 1665. *Hol bygdebok*, 6. kap. http://www.vhl-historielag.com/sites/default/files/bygdebok2/sjette_kapitel.htm. Reksten (1982) nevner forbigående at Erlandsen var frikjent mens Smidt var i Danmark i 1666.

supplikk fra en ved navn Johann Fosner fra 1666, som ba om å få utsatt en sak fra 1663 han hadde ført på ”visefiskalen” Peder Jensens vegne. Det dreide seg visstnok om en stor pengesum.²¹² Det kan godt tenkes å være den samme saken som er omtalt i en klage fra det trønderske borgerskapet fra august 1664. Jensen, som der blir omtalt som den forrige underfiskalen i byen, hadde hatt en sak gående i Nordland i 1663 med to beboere av Trondheim, nemlig Anders Pedersen og en ”bedrøuede” enke. Jensen konfiskerte deres ”godtz och ware aff anseelig werd” etter en underrettsdom, og det later til at borgermester og råd mente at dette hadde skjedd uten mulighet for appell. Tilbake i Trondheim hadde underfiskalen slått enken i hennes eget hus, og ”indenn och udenn retthenn i groveste maader skieldet och ilde paatalde” henne. For dette lot borgermester og råd arrestere underfiskalen. I brevet var de forferdet over at fiskalen dessuten hadde presentert falske angivelser for stattholderen, uten at det spesifiseres hvilke. Det er tenkelig at det er ment Jensens forklaring på hvorfor han ble arrestert, og at det trønderske borgerskapet har oppfattet den som usannferdig.²¹³ Erling Reksten har omtalt Jensens skrivelser til stattholderen fra mai 1665, som gir ytterligere opplysninger om hva som siden foregikk i Trondheim. Jensen hadde da sittet i arrest en stund og dessuten ved rådstueretten blitt dømt til fraskillelse fra sin kone, og han måtte nå søke om kongens nåde eller ”fare som andre fredløse mend”. Hans planer om å gå øvrigheten i sømmene for grove underslag, som han tidligere hadde diskutert med stattholderen, hadde etter alt å dømme gått i vasken.²¹⁴

Mikkel Gundersen Aalborg var muligens Jensens etterfølger i Trondheim. De to sakene jeg kjenner til fra ham er for det første hans undersøkelse av et klagemål i seksten punkter fra allmuen i Selbu over fogden Rasmus Jensen, som underfiskalen så stilte for underretten i 1664. Det viste seg derimot at lagmannen allerede hadde dømt i saken, slik at underretten ikke kunne behandle fiskalens tiltale.²¹⁵ Den andre saken dreier seg om Oluf Stensen Båtsmanns majestetsfornærmelser, som generalinspektøren fikk ordre om å følge opp i 1669.

²¹² *Stattholderskabets Ekstraktprotokol*, bd. III, s. 206.

²¹³ Borgermester og råd av Trondheims erklæring, d. Trondheim 20. august 1664, *Stattholderarkivet*, D-IV, pk. 5. At det kan tenkes å henge sammen med Johann Fosners sak (jf. note over) er avledet fra sakspartene (underfiskalen, en enke og en trøndersk borger) og årstallet.

²¹⁴ Reksten (1982), s. 169f.

²¹⁵ Brev fra Mikkel Gundersen til stattholderen, d. Trondheim, 20. mars 1665 (m/vedlegg: Brev fra sorenskriver og lagrettemenn i Selbu, d. 9. mars), *Stattholderarkivet*, D-IV, pk. 6.

Saken er omtalt senere.²¹⁶ Gundersen fikk bestalling som sorenskriver i Jæren og Dalane i september 1665.²¹⁷

Til slutt er Jørgen Hansen på Bragernes med all sannsynlighet den samme som omtales Jørgen *Jacobsen* i en supplikk fra 18. desember 1665. Jacobsen ble da beordret av stattholderen til å tilbakelevere noen brev han hadde konfiskert fra tolleren Albert Passau i Drammen, ettersom tolleren var forpliktet til å gjøre regnskap i København før nyttår. Jacobsen hadde sannsynligvis fratatt tolleren brevene i forbindelse med en etterforskning.²¹⁸ Virksomhetene til de to siste fiskalene og fullmektige som nevnes i antegnelsen til Smidts konfiskasjoner – Jon Pedersen og Bertel Hansen – har jeg ikke funnet spor av i kildene som er undersøkt.

Smidts virksomheter

Det har altså lyktes langt på vei å skaffe relativt fyldig dokumentasjon om underfiskalenes praksis under Søren Christensen Smidts periode som generalfiskal. Det er mye takket være regnskapene, men selv de spredte kildene som omtaler for eksempel Bertel Fredriksen gir interessante glimt av en mangslungen og brokete virksomhet.

Hva kan så sies om generalfiskalens egen virksomhet? Smidt oppgav selv at han hadde lagt mye arbeid ned i ordningen av etaten, blant annet ved å oppnevne underfiskaler over hele landet. Ellers tyder det på at han har sittet som bestyrer av etaten på den måten at han har autorisert underfiskalenes stevninger, som vist i Jacob Bertelsens sak mot Hans Kjellsen. Det er tenkelig at det bare er i saker av en viss betydning denne fremgangsmåten har vært nødvendig. Ironisk nok var jo generalfiskalen fritatt for bruk av stemplet papir, for eksempel til stevninger, men han var like fullt forpliktet til å forsegle sine brev. Hans Bang presenterte en uforseglet stevning fra generalfiskalen i 1664 i en papirsak (!) mot borgermester og flere rådmenn i Stavanger, og måtte tåle en reprimande fra de innstevnte.²¹⁹

Det ser ut til at et fåtalls store prosesser har lagt beslag på mye av generalfiskalens oppmerksomhet. Det kommer frem i forskjellige skrivelser, både til stattholderen og i

²¹⁶ Jeg kjenner så vidt til Gundersens innblanding gjennom et brev til stattholderen på tysk, undertegnet Hans Mortensen Wesling (lagmann i Trondhjem), *Stattholderarkivet*, D-IV, pk. 11, fol. 1b (vedlegg til Ove Bjelkes brev fra 20. nov. 1667).

²¹⁷ *Norske kongebrev*, bd. I, 1665-272.

²¹⁸ *Statholderskabets Ekstraktprotokol*, bd. II, s. 407.

²¹⁹ *Stavanger lagting, Tingbok nr. 8, 1664-1668*, fol. 45b-f.

regnskapet. I introduksjonen til Hans Clausen Møndrichs brev fra januar 1665, skrev han om sin pengenød for ”reisens omkostning oc dj store sager i Guldbrandzdahlen oc andenstedz at bringe vdi werch”. Hvis Rosenkrantz-saken og disse andre sakene ”schulle igien efterlades för yderste dom er gaaen da blifuer det min ruin”.²²⁰ I et brev fra 27. mars 1666, som vel tar form av et svar på stattholderens spørsmål til et annet brev fra Smidts hånd datert 6. mars, omtales saken vedrørende avdøde borgermester Nils Lauritsen i Christianias dødsbo og ”den store wittlöftig action med förige fougder, sorenschrifuer, presten och bönderne i Tellemarchen”, samt ”dend fast wittlöftig action vdi Guldbrandszdahlen”.²²¹ I Skattkammerets antegnelse til Smidts regnskap hevdet Smidt at han kunne:

[W]id æd och fæe sandferdig demonstrere, at jeg i denne charge aff egen och crediterit midell har tilsat offuer 3000 rdr, thj de lange och wittlöfftige processer aff nogle 1000 rixdallers importandze, med welbaarne Loedwig Roszenkrandz, och salig Nielsz Lauridzöns sterbboe, imod ald foer haabening er miszlinget.²²²

Ordet *vidløftig* går som en rød tråd gjennom generalfiskal Smidts omtale av sakene han var innblandet i. Og ingen av sakene han hadde satset på gikk til hans fordel. Generalfiskalens reise til København kom i forbindelse med Høyesteretts behandling av Nils Lauritsens arv. Smidt hadde fått utsatt arveskiftet etter borgermesteren i 1665, da han mente kongen hadde fordringer på dødsboet.²²³ Smidt kommuniserte også med stattholderen om borgermesterens slette behandling av bøndene som arbeidet på hans gårder, noe Gyldenløve også syntes å huske å ha hørt tale om.²²⁴

Dom ble avsagt i saken av en rettskommisjon en gang på våren 1666, men saken ble deretter henvist til Høyesterett. Både ordre til generalfiskalen om å reise til København og befaling til stattholderen om å stevne kommissærene og ”generalfiskalen og andre som har hatt med saken å gjøre” er datert 30. juni.²²⁵ Saken ble så behandlet ved Høyesterett i september 1666. Fordringene var på en hel rekke ulike forhold, der i blant bøter, salg av hus, landskyld og bøkseledler på ustemplett papir. Dommen var et sviende nederlag for generalfiskalen. Den

²²⁰ Brev fra Severin Christensen Smidt til stattholderen, d. Skien, 20. februar 1665, fol 1b-f. *Stattholderarkivet*, D-IV, pk. 6.

²²¹ Brev fra Severin Christensen Smidt til stattholderen, d. Skien, 27. mars 1666, *Stattholderarkivet*, D-IV, pk. 9. (Brev fra generalfiskalen datert Skien 6. mars 1666 s. st.).

²²² Antegnelse over innleverte konfiskasjoner, fol. 3a. *Generalfiskalens regnskap*.

²²³ *Norske kongebrev*, bd. I, 1665-256, 211.

²²⁴ *Statholderskabets Extraktprotokol*, bd. I, s. 443.

²²⁵ *Norske kongebrev*, bd. I, 1666-83. Ordre angående en reise til København, vedl. nr. 3 i pk. mrk. ”Antegnelser, m. m.”, *Generalfiskalens regnskap 1663-1667*.

opprinnelige kommisjonsdommen ble funnet å være sagt over to foreldede forhold, et annet forhold ble betraktet som ”schartecket” (ubetydelig), og påstandene om Lauritsens bondeplageri ble avvist som usanne.²²⁶

De gudbrandsdalske sakene som generalfiskalen omtalte, få vi greie på i en kongelig befaling fra januar 1665. Iver Pedersens forakt for kongens avsettelse av ham er allerede nevnt. Men generalfiskalen skulle også undersøke noen ”omstridte huder” – det dreier seg muligens om et underslag eller lignende. Det som må ha kostet generalfiskalen mest tid var nok avhør av flere hundre gudbrandsdalske bønder, som skulle foregå hver for seg.²²⁷ Allerede i mars 1665 døde Iver Pedersen.²²⁸ Hvorvidt saken ble henlagt etterpå er uklart, da det ikke kommer tydelig frem om de gudbrandsdalske sakene var avsluttet da Smidt skrev til stattholderen våren 1666, eller om de fremdeles var i prosess.

Det kan virke som om alt glapp ut av hendene på generalfiskalen. Myndighetene hadde sparket beina under arbeidet hans med å organisere etaten ved å avvikle underfiskalembetene. Selv tiltakene som myndighetene hadde gjort for å tilrettelegge for generalfiskalen, slik som skyssordning, portofrihet og fritak fra stempelforordningen, kunne ikke bøte på utfordringene underfiskalene støtte på. I regnskapet viderefremmet Smidt de underordnedes klager på manglende assistanse, hindringer i arbeidet og store omkostninger. Smidts regnskap gikk da også med dunderende underskudd – det han hadde tilskutt av egne midler i embetsgjerningen gikk med andre ord til spille. Det er ikke vanskelig å forestille seg at generalprokurørens beskrivelse av Smidt som ”meget forsagt” under hans opphold i København, nok kunne stemme.²²⁹ Våren 1667 døde generalfiskalen, sannsynligvis av skjørbuk, en lidelse han hadde vært plaget med siden Karl Gustav-krigene.²³⁰

Christen Hercules’ embetsperiode, 1667-1670

Christen Hercules overtok for Smidt den 17. mai 1667. Han overtok da en etat med høyst en håndfull ansatte. Noen tid i forveien, i oktober 1666, var det ansatt en generalinspektør

²²⁶ *Højesteret (avskrifter), Stevningsbok 134 (bind I) 1662-1699*, s. 21-25 (RA).

²²⁷ *Norske kongebrev*, bd. I, 1665-6.

²²⁸ *Norske kongebrev*, bd. I, 1665-92. Mester Iver døde en eller annen gang mellom 21. januar og 31. mars.

²²⁹ Reksten (1982), s. 174.

²³⁰ Smidts sykdom er beskrevet i brevet fra 27. mars 1666, *Stattholderarkivet*, D-IV, pk. 9. Han døde en gang mellom 27. mars og 17. mai 1667. Reksten (1982), s. 177.

nordafjells, og etaten var dermed delt i to. Generalinspektørens ansettelse sammenfaller med avviklingen av underfiskalembetene, og Smidt omtalte allerede i mars 1666 en ”fuldmegtig tiener nordenfieldz”. Om det er den samme Søren Udbineus som fikk bestalling som generalinspektør i oktober, er jeg ikke sikker på. I alle fall ble underfiskalenes påtalemyndighet overdratt til fogdene, og generalfiskalen kunne beordre dem til å føre sak på hans vegne. Det kan derfor hende at den slette kildesituasjonen ville sett annerledes ut om rettsprotokoller var gjennomgått over hele landet. Et søk i tingbøkene fra Hordaland viser derimot ingen eksempler på at fogdene presenterte stevningsbrev fra generalinspektøren, hvilket en i så fall kunne forvente ville være den allminnelige prosedyren.

Hercules’ instruks har jeg ikke sett, men da instruksen til generalinspektøren fra 1669 praktisk talt er en sammenslåelse av 1664-instruksen til Smidt og de supplerende retningslinjene utstedt i forbindelse med ”nogle anordninger” av fiskalretten, er det vel sannsynlig at Hercules hadde de samme retningslinjene å forholde seg til og de samme arbeidsoppgavene.

Den nye generalfiskalen var tidligere toller i Larvik, og mye av virksomheten hans ser ut til å ha vært konsentrert i området rundt Viken. Men som tilfelle er for Jacob Madsens embetstid, så er det ikke særlig mye å spore i kildene som er brukt i denne fremstillingen. Jeg teller noe i overkant av tyve saker i *Kongebrevene* og *Extraktprotokollen*, hvorav tre av fire saker er fra det nedre Østlandet, et par fra Opplandene og de resterende fra Bergen og Trondheim. Heller ikke i Overhoffrettens protokoller har Hercules satt nevneverdig spor etter seg. En karakterisering av denne perioden blir derfor i større grad spekulativ enn tilfelle er for Smidts embetstid. Men i alle fall fra den geografiske spredningen å dømme, hadde etaten opphørt å være riksdekkende. Det kan også tenkes, nå som bemanningen var redusert til et minimum, at generalfiskalen og generalinspektørens mulighet til å innlede prosesser på eget initiativ var begrenset.

Blant sakene Hercules behandlet finner vi en hel rad av hendelser i Fredrikstad som generalfiskalen fikk befaling om å følge opp på lagmannens ønske i august 1667. En offiser hadde mishandlet en bonde og nektet å svare for retten, fogden viste ringeakt for en dom og lot være å fullbyrde den, en kvinne hadde spottet Gud (*crimen læsæ divinæ*) og en dødsdømt morder gikk løs på gaten! Det stod altså dårlig til med håndheving av lov og rett i byen, og generalfiskalen ble innkalt for å undersøke forholdene. Hva som skjedde med sakene har jeg ikke rede på.

Det er vanskelig å si noe konkret om Hercules' embetstid. En hypotese som her forblir uprøvd, er at virksomheten nå i hovedsak dreide seg om kontroll av embetsverket. Det kan i hvert fall virke slik på sakene som er omtalt i *Kongebrevene* og *Ekstraktprotokollen*. Jeg finner nemlig flere episoder som tar form av at generalfiskalen ble beordret til å etterforske øvrighetens embetsmisbruk eller trusler mot lov og orden. Fredrikstad-sakene er et eksempel. Generalfiskalen fikk også befaling om å etterforske urolighetene på Kongsberg sølvverk, hvor der var store konflikter mellom bestyreren og hans underordnede. Kristiansands borgermester og råd ble også undersøkt for stillingsmisbruk, ettersom de ”suppl[ikkerer] vden ophold, med vdleg oc fornøyselze udi de schyldiges boe oc formue”.²³¹

Generalinspektøren nordafjells

Generalinspektørene vet jeg så lite om at det knapt er mulig å utlede noe definitivt om deres virksomhet. Den første som tiltrådte som generalinspektør var Søren Udbineus (skrevet ”Udbyneger” i *Kongebrev*), men han har ikke etterlatt seg noen spor i de undersøkte kildesamlingene. Hans etterfølger, Peder Pedersen, finner jeg i grunn bare tre fiskalsaker etter. Den siste av dem, fra januar 1670, dreier seg om en skjenkebevilling til postmesteren i Trondheim, som generalfiskalen visstnok skal ha inndratt for flere år siden. I august 1669 fikk generalinspektøren tillatelse til å anke en dom som ble avsagt i byretten i Bergen mellom presidenten og generalinspektørens egen mor, så hvor vidt dette kan kategoriseres som en fiskalsak er vel heller tvilsomt.

Den mest interessante (og best kildebelagte saken) som Pedersen var innblandet i hadde pågått i åtte år allerede. Generalfiskal Smidt hadde fått befaling om å undersøke den i 1664. Den dreide seg om en nordmøring, Oluf Stensen Båtsmann, og hans majestetsfornærmelser fra 1659 eller 1658. Gjennom kanslerens skrivelse til stattholderen og vedlagte kopier av rettsprotokollen fra høringen av saken på Fosen i 1667, får vi vite hvilke uttalelser Båtsmann var anklaget for. Flere vitner kunne da fortelle, at på den tid Trøndelag var i svenskenes besittelse, hadde Båtsmann kommet til Trondheim for å forhøre seg rundt om der var noen som var villige til å forpakte tobakkshandelen til svenskekongen. Han hadde fått nei til svar, da de spurte hverken hadde penger til rådighet til et slikt foretak, eller noe ønske om å inngå avtaler med den nye kongen så lenge der var håp igjen om å bli danske undersåtter. På det

²³¹ *Statholderskabets Ekstraktprotokol*, bd. IV, s. 37.

skal Båtsmann ha gitt forskjellige svar, men bestandig bemerket sin tilfredshet over nyordningen. Et vitne kunne fortelle at Båtsmann hadde sagt og gjort det følgende:

[S]uenske er vi och suenske bliffuer wj, kongen i Danmarck er man kongen aff Suerrigs huusmand, en mielchedeye, huad vil hand giörre en cujon, dersom ieg raade for hannem da schulle jeg spille caput med hannem, och merchte Olle med haanden wnder armenn, och sagde ligeszom dj gjorde med kongen aff Engeland, och med det samme kierde hannd sig linx om paa gulffuit...²³²

En av tilhørerne var blitt så i fra seg at hun gikk ut på kjøkkenet og gråt, ”och bad Gud bedre sig hun schulde leffue dend daug at hörre saadan forhaaenlige ord om sin naadigste herre”. Ove Bjelke syntes at uttalelsene var skrekkelige, og hvis vitnenes sannferdighet kunne bevises, da skulle Båtsmann bøte med liv og gods. Det ser riktignok ut til at dommen ikke ble så hard. Båtsmanns eiendommer ble konfiskert på kongens befaling i 1669. Men to år senere ble dommen opphevet, og Båtsmann fikk tilbake igjen godset sitt. Det var muligens ikke helt over med det, da det i 1674 gikk ut befaling til stattholderen om å hjelpe i en sak mellom Båtsmann og den som opprinnelig hadde anklaget ham for majestetsfornærmelser. Befalingen ble riktignok kassert.²³³

Konkluderende bemerkninger

Gjennomgangen av fiskaletatens praksis viser en virksomhet av et ikke ubetydelig omfang. Jeg har funnet tre kvart hundre saker i regnskapene, *Kongebrev* og *Extraktprotokollene* alene fra perioden 1663-1667. Supplert med øvrige kilder, både de jeg har hatt innsyn i og andre, er det utvilsomt at fiskalene har forrettet over hundre forskjellige saker under Søren Christensen Smidts periode som generalfiskal. Kildesituasjonen for Jacob Madsen og Christen Hercules og generalinspektørenes embetsperioder er i grunn slik at det er vanskelig å si noe definitivt om omfanget deres virksomheter. Men det ville overraske om den var i nærheten av like stor. Det synes derfor rimelig å anta at avviklingen av underfiskalembetene fikk den konsekvens at etatens virksomhet ble kraftig redusert.

²³² Brev fra kansler Ove Bjelke til stattholderen, d. Trondheim 20. april 1667, vedl. nr. 1, fol. 6b, *Stattholderarkivet*, D-IV, pk. 11. ”Spille caput” og faktene henspiller utvilsomt på Karl I. av Englands henrettelse vel ti år tidligere (*sagde* i denne sammenhengen er nok ikke fortidsform av *sige*, men snarere en imiterende håndbevegelse). Et annet vitne kunne fortelle at Båtsmann hadde vært mer direkte: ”Mand schulle giörre med kongen aff Dannemarck, som dj gjorde med kongen aff Engeland, och wiste med hanns hand: Hoeg hoffuedet aff hannem”, s. st.

²³³ *Norske kongebrev*, bd. II, 1671-140, 145, 1674-53

Den kvantitative undersøkelsen som er presentert i dette kapitlet viser også hvilke forhold fiskalene konsentrerte seg om. Det er helt tydelig at de fokuserte på forordningsbrudd og underslag, med hovedvekt på førstnevnte, og da spesielt papirforordningene. Noen av underfiskalene, som Ole Abel i Christiania, uttrykte helt eksplisitt at det var forordningsbrudd som hadde vært gjenstand for mest oppmerksomhet. Det var da også disse to forholdene fiskalene selv var pålagt å reise tiltale i. Men vi kan også tydelig se at i hvert fall noen av fiskalene oppfattet det som en del av stillingen å vokte om kongehusets ”höy-konglig respect och reputation”, enda noen slik formulering ikke var å finne i andre papirer enn generalfiskalens bestallingsbrev etter 1664. Hele spekteret av saksforhold i instruksene, både 1663- og 1664-instruksene, finnes blant fiskalenes virksomheter, tilsynelatende med ett unntak: Oppsynet med militærets utskrivning.

I stattholder Gyldenløve og Jørgen Bjelkes betenkning, sitert helt innledningsvis i kapitlet, omtales fiskalenes ”procedurer” først som ”vidløftige og vanskelige”. Det stemmer godt overens med generalfiskal Smidts egne ord om embetsgjerningen, og innberetninger fra hans underordnede bekrefter det samme. Beskrivelsen er så passende at formuleringen vanskelig kan tenkes å være et tilfeldig sammentreff. Så kan en spørre seg hvorfor fiskalene viklet seg inn i store prosesser. Til dels har det vært på kongelig befaling, som i de gudbrandsdalske sakene. Til dels har det vært på fiskalenes eget initiativ, som i Rosenkrantz-saken. Kanskje har tiendepengene spilt en rolle i hvilke saker fiskalene har prioritert, men det har jeg ikke grunnlag i kildene for å kunne si noe om. Men det virker like sannsynlig at fiskalenes instruksjer og bestallingsbrev pekte dem i retning av å følge opp kompliserte saker – de skulle tross alt fremme og fordre kongens interesser, hverken mer eller mindre.

Vanskelighetene lar seg lettere identifisere: Mangel på assistanse fra myndighetene, besværlige reiser, dyre saksomkostninger og hindringer fra embetsstandens side, var de mest fremtredende utfordringene fiskalene stod overfor. Rosenkrantz-saken illustrerer dette bedre enn noen andre. Tilsynet med fremstående embetspersoner, for ikke å snakke om adelsmenn som Rosenkrantz, møtte sterk motstand. Det er nok det som ligger bak generalfiskal Smidts uttalelser om at underfiskalene ”haffuer huer mand paa halszen” og at ”der findes scharppe schiöttere effter fischalerne paa alle kanter”.

Når det gjelder hvorvidt fiskaletaten var ”til liden eller ingen profit”, er regnskapet tydelig nok. Det var helt klart tilfelle at etaten sett under ett drev en virksomhet som gikk med underskudd. Men der finnes likevel unntak – Jacob Bertelsens regnskap. Det lyktes Bertelsen

å skyte gullfuglen med Hans Kjellsen-saken. Her kan det være opplysende å stille et kontrafaktisk spørsmål: Hva om fiskalene hadde vunnet i de andre store sakene de var involvert i? Smidt mente der var tusenvis av riksdaler å drive inn i sakene mot Nils Lauritsen og Rosenkrantz. Hvis det stemmer, så hadde fiskaletaten kunnet gå med overskudd om det var avsagt dom i fiskalenes favør. Det fordrer selvsagt spørsmålet hvorfor fiskalene mislyktes, som er gjenstand for neste kapittel.

5. Kapittel

”De haffuer huer mand paa halszen”

Nedleggelsen av den norske fiskaletaten

[Hans Clausen] och alle de andre [fischallerne] klager paa dennd vformodelig forandring, och mangell aff assistentz, ellers haffde der well schied bedre tieniste, och at deris midler ere tilsat, och nu faaer indtid igien, for uden at de haffuer huer mand paa halszen huilchet dj foermoeder med ald kongelig naade och mischund ansees.

Generalfiskal Smidts erklæring til Skattkammeret, januar 1667²³⁴

Det siste momentet i en fremstilling av fiskaletaten er forklaringen på hvorfor den møtte sitt endelikt knapt ti år etter Jacob Madsen fikk bestalling som rikets første fiskal. Flere av faktorene som utvilsomt bidrog til etatens undergang er allerede beskrevet. Vi har sett hvordan der i instruksene fantes et embete med et meget bredt virksomhetsfelt. Den assistanse myndighetene strakk seg til å gi kom sent, og var etter fiskalenes egne ord å dømme uten virkning. Vi har også sett hvordan fiskalenes virksomheter utgjorde et sluk av både tid og penger, både for embetsmennene selv og for kronen. Og vi kan mer enn ane at underfiskalene befant seg i en vanskelig posisjon, foraktet og motarbeidet av lokale makteliter. Dette siste kapitlet tar for seg reaksjonene på fiskaletaten i Norge.

Av alle delene i denne undersøkelsen av fiskaletaten, er dette den mest spekulative. Kildegrunlaget her er svakere og mindre stødig enn for eksempel i omtalen av underfiskalenes praksis i perioden 1663-1667, hvor korrelasjon var et forholdsvis pålitelig analyseverktøy i kraft av kildemengden. Utsagn om fiskalenes fremferd forekommer ikke rent sjelden i, for eksempel, supplikkene til stattholderen. Men supplikker er, som ordet antyder, bønneskrifter. Det ligger i kildens natur at det er langt mellom hvert gjetord. I alle tilfelle bør performative beretninger som innehar både skildrende og dømmende utsagn behandles med spesiell varsomhet, særlig da de kan tenkes å være betinget av umiddelbare

²³⁴ Antegnelse over innleverte konfiskasjoner, fol. 2b, *Generalfiskalens regnskap, 1663-1667*. Smidts erklæring er udatert. Bertelsens erklæring til Skattkammerets antegnelser, vedlagt til Smidts erklæring, er datert 14. januar 1667.

omstendigheter og interesser som ikke nødvendigvis fremkommer i kildene – for eksempel personlige antipatier.

Avviklingen av underfiskalembetene

Hvis saksomfanget som er gjort oversikt over i det tredje kapitlet gjenspeiler realitetene, medførte avviklingen av underfiskalembetene en betydelig reduksjon i fiskaletatens virksomhet. Derom bør det tas forbehold på grunn av kildesituasjonen, som allerede påpekt, men det er vanskelig å se for seg at generalfiskalen sønnafjells og generalinspektøren nordafjells kunne drive en like omfattende operasjon som generalfiskal Smidt og hans underordnede i landet. Kildetilfanget for perioden 1663-1667 er tross alt heller ikke altomfattende. Det ville derfor overraske om ikke avviklingen av underfiskalenes embeter virket som et nådestøt for fiskaletaten i Norge.

Avviklingen skriver seg til en kongelig befaling til stattholderen datert 9. desember 1665. I den fremgår det at Gyldenløve selv hadde foreslått en nedskjæring i etaten. Reksten skrev at stattholderen med denne befalingen først fikk tillatelse til å redusere antallet underfiskaler til tre, og siden på våren 1666 avskaffet embetet helt. Dette ser ut som en delvis misforståelse, da befalingens register lyder at stattholderen skulle ”avskaffe ordningen med underfiskaler”, hverken mer eller mindre.²³⁵ Jeg har ikke sett noen befaling fra våren 1666, men på vårtinget på Frekhaug 19. mars 1666 ble det opplest en missive fra Gyldenløve til kansleren, om at stattholderen ”effter kongl: ordre schulde afschafe alle vnderfiscaler i Norge”. Den er pussig nok datert 15. desember 1666, men dette må være en skriverfeil. Det skal ganske sikkert stå 15. desember 1665.²³⁶ Det kan nok stemme at underfiskalenes avskjedigelse ikke skjedde umiddelbart, som vi så i beregningen av deres lønninger. Hans Clausen Møndrich ble suspendert allerede i januar 1666, men flere av de andre fiskalene fikk lønnen beregnet til høsten 1666. Men intensjonen var allerede i desember 1665 å få avviklet alle underfiskalembetene. De tre embetene det er snakk om er muligens generalfiskal og generalinspektørembetene, samt et underfiskalembete tilknyttet generalfiskalen sønnafjells.

²³⁵ *Norske kongebrev, 1665-347.*

²³⁶ *Nordhordland tingbok, nr. 8, 1666, fol. 1b.* Håkon Aasheims transkripsjon er en riktig gjengivelse av originalen – feilen ligger hos tingskriveren, jf. fotokopien av originalen på Digitalarkivets sider. (http://www.arkivverket.no/URN:rg_read)

Det er tydelig at noe var emning mot slutten av 1665. Vi kan nemlig finne en rekke skrivelser til stattholderen fra begynnelsen av desember og like til noen dager før jul, ført i pennen av en rekke østlandsfogder. De hadde mottatt en befaling fra stattholderen den 1. eller 6. desember (ulike datoer er oppgitt). I følge fogden på Toten, Jacob Madsen Lund (han, ja!), gikk befalingen ut på at han skulle:

[A]lworligen och wdförligen wden persons anseelsze erklere, huad fischalerne siden der först bleff installerit, udj mit naadigst anbetroede fougderie haffuer forrettet.²³⁷

Foruten Madsens skrivelse, har jeg lest erklæringer fra innlandsfogdene Fredrik Davidsen i Gudbrandsdalen og Johan Steinkuhl i Solør, Østerdal og Odal og østfoldfogdene Henrik Sørensen på Moss, Peder Munch i Fredrikstad, Jens Kjellsen i Idd og Marker og Peder Madsen på Onsøy. Det kan virke som om fogdene ettertrykkelig ble bedt om å gjøre erklæring over to forhold. For det første skulle de redegjøre for hva saker fiskalene hadde foretatt seg i fogderiet. For det andre skulle de beskrive ”huad [fiscalernes] comportement och forhold er eller veret haffuer”, spesielt med tanke på skyssferd.²³⁸ Fogdene skulle også opplyse om hva fiskalene hadde gjort til kongens ”gaffn eller schaade”.

Jacob Lund meldte at han ”aldeellis iche” kjente til noen fiskalsaker i fogderiet, foruten at underfiskalen Ole Abel hadde forhørt seg blant annet om hvor mye fogden hadde oppebåret på ett pund landskyld. Han kom til hest i følge med to karer (sannsynligvis skyssbønder). Hva annet fiskalene hadde foretatt seg på Toten visste Lund ingenting om.²³⁹ Johan Steinkuhl hadde heller ikke mye å rapportere om. Så visst hadde fiskalene reist både ”sönder och nord paa” i fogderiet, men han visste ikke om de hadde:

[N]oget forrettet enten ved proces eller i andre maader, huoraff hans kongl: maytt: eller bunden haffuer hafft dend ringeste schillings profit.²⁴⁰

Peder Madsen i Onsøy visste heller ingenting om fiskalenes virksomhet i sitt fogderi. Der var ”aldelis ingen offentlig inquisition skeed” til kongen eller bøndenes ”profit eller detriment”.

²³⁷ Brev fra Jacob Madsen Lund til stattholderen, d. 15. desember 1665, *Stattholderarkivet, D-IV, pk. 8*.

²³⁸ Brev fra Johan Steinkuhl til stattholderen, d. 18. desember 1665, sak nr. 4 i umerket pk. (2), *Stattholderarkivet, D-IV, pk. 8*.

²³⁹ Brev fra Jacob Madsen Lund til stattholderen, d. 15. desember 1665.

²⁴⁰ Brev fra Johan Steinkuhl til stattholderen, d. 18. desember 1665, sak nr. 4 i umerket pk. (2).

En bonde var avkrevd et pantebrev verdt hundre riksdaler av Jacob Bertelsen uten forklaring, men fogdens omtale virker helt likegyldig.²⁴¹

Mossefogden førte opp fire saker. Hans omtale var helt nøytral, og han hadde tilsynelatende ingenting å utsette på underfiskalen Bertel Fredriksen, som forrettet samtlige saker.²⁴² Fogden fikk derimot underfiskalen arrestert noen måneder senere. Hvorvidt det var en sammenheng mellom undersøkelsen og arrestasjonen, vet jeg ikke. Peder Munch i Fredrikstad hadde forkynt stattholderens befaling på tingstedene, ”huor daa ingen sig offuer dennem i noogen maader hafde at besuerge”. Jacob Bertelsen konfiskerte riktignok en gammel protokoll fra en sorenskriver, men det var ingen som kunne overbevise fogden om at der hadde skjedd noen urett.²⁴³ Fredrik Davidsen i Gudbrandsdalen skrev at det ”endnu till dags” ikke var ført noen sak ”hans maytts: eller bunden till ringeste nötte”. Det på tross av at fiskalene ofte reiste frem og tilbake i dalstrøkene med to skysshester, uten at Davidsen ville si om de dermed gjorde noen fortredd. Bøndene fortalte ham at fiskalene hadde krevd å få se bøksesedler, men ”huemb som helst her om till spörgis” kunne si at fiskalene ”huercken haffuer giort ondt eller gaatt”.²⁴⁴

Den mest detaljerte rapporten ble nedført av fogden i Idd og Marker, Jens Kjellsen. Han satte punktvis opp alle klagene han mottok over underfiskalen i Fredrikstad, Jacob Bertelsen, og det er ikke rent få det er snakk om. Tre bønder i Idde mente underfiskalen urettmessig hadde oppkrevd både penger og krøtter fra dem, uten dom. I Aremark kunne flere bønder melde at Bertelsen hadde tatt fra dem odelsbrev (etter alt å dømme for å inspisere dem), og så krevd betaling for å levere dem tilbake. Han hadde konfiskert et sølvbelte under påskudd av at eieren ikke førte gården sin riktig inn i odelsmantallet, og hemmelig oppkrevd bøter fra en ”bedaged” og blind mann. I Øymark og på Rødenes strømmet det til sammen inn et dusin klager over lignende forhold, hvor Jacob Bertelsen hadde gjort konfiskasjoner uten dom.²⁴⁵

Ingen av rapportene beskrevet ovenfor tyder på at det har vært ondt blod mellom fogdene og fiskalene. I den grad de visste noe som helst om fiskalenes virksomheter, hadde de (sannsynligvis etter stattholderens ordre) hørt klager fra allmuen på tingstedene. At det

²⁴¹ Brev fra Peder Madsen til stattholderen, d. 6. desember 1665, *Stattholderarkivet, D-IV, pk. 8.*

²⁴² Brev fra Henrik Sørensen til stattholderen, d. 7. desember 1665, sak nr. 1 i umerket pk. (1).

²⁴³ Brev fra Peder Munch til stattholderen, d. 22. desember 1665, sak nr. 1 i umerket pk. (2).

²⁴⁴ Brev fra Fredrik Davidsen til stattholderen, d. 19. desember 1665, sak nr. 2 i umerket pk. (2).

²⁴⁵ Brev fra Jens Kjellsen til stattholderen, d. 22. desember 1665, sak nr. 3 i umerket pk. (2).

hovedsakelig er Østfold-fogdene som rapporterte om klager, er enda en indikasjon på at Jacob Bertelsen var særskilt aktiv i fiskalgjeringen (og muligens særskilt foraktet). Ellers virker det som om fiskalene i innlandet for det meste drev etterforskningsvirksomhet. Det kan virke som om etterforskningen var omfattende, i hvert fall hvis alle reisene frem og tilbake bør tydes som et tegn, men at den har foregått i det stille. Det er fristende å likevel kikke bak speilet, og spekulere på hvordan fiskalenes etterforskninger ble oppfattet av andre embetsmenn – ikke minst fogdene, som var ansvarlige for oppkreving av skatter og bøter. De mange reisene og spørsmålene om bøkseledler og annet tyder på at fiskalene foretok seg en slags kartlegging av ressursuthenting og hvorvidt oppkrevingen skjedde etter loven og riktige mål. Hensikten med denne virksomheten var sannsynligvis å forberede prosesser mot misforhold, som prosessen og dommen over (fogden) Hans Kjellsen er det ypperste eksempelet på. Denne snokingen i regnskaper kan neppe ha gått embetsmennene hus forbi, enda fogderapportene ikke inneholder noen uttalelser i retning av at de bekymret seg ovstort over fiskalenes etterretningsvirksomhet.

Det mest påfallende er uansett at stattholderen har beordret fogdene om å foreta seg undersøkelser av fiskalenes embetsførsel, og det like opp under tiden da underfiskalembetene ble avvirket. Det smaker av interngranskning med sikte på å finne grunner til å sparke beina under etaten. Og vi støter på en pussighet i dateringen som kunne tyde på at stattholderen allerede hadde bestemt seg for å kvitte seg med underfiskalembetene forut for fogderapportene. Ordren om undersøkelsen ble gitt noen dager forut for kongens befaling om å avvikle underfiskalembetene den 9. desember, og de fleste rapportene ble ikke innlevert før helt mot slutten av advent. Da kan man bare undre seg over hvorvidt det overhodet spilte noen rolle hva fogdene rapporterte, og om ikke stattholderen allerede var fast bestemt på å skjære fiskaletaten ned på et tidligere tidspunkt.

”De abuser och faulter som forløb”

Ikke lenge etter avviklingen av underfiskalembetene, 20. januar 1666, skrev generalprokurøren til stattholderen. Som med den øvrige korrespondansen mellom Scavenius og Gyldenløve, er det Reksten som står for innsynet i originalkildene. Generalprokurøren kommenterte da beslutningen om å legge ned underfiskalembetene, og skuet tilbake på deres embetsførsel:

Hvad sig andgaar under-Fiscalerne, daa kand Jeg icke andet end bifalde Eders Excellenses fornufftige raisonnement deroffuer, och har jeg mange Gange erindret om de abuser och faulter som forløb med personernis election til samme Charges, och dess administration, dog som det er nyt i disse lande, saa synis wel at det i begyndelsen icke kand faa sin rette Schick, mens wel komme hermed effter den gammel regel, at *ex malis moribus oriuntur bonae leges*. Det weed jeg wel at maatte det bliffue indrettet effter den Fiscal ret, som er af de Deputerede med Loffuernes revision, begynt at forfattes, daa schulle det haffue bedre Schick, och her saa wel som i andre Souveraine regieringer were én fornøden och tienlig charge.²⁴⁶

Nøyaktig hva stattholderens resonnement gikk ut på, vet jeg ikke, men det er tydelig at han og generalprokurøren korresponderte om nedleggelsen av underfiskalembetene. Ut i fra ordleggingen å dømme kan det synes som om generalprokurøren her førte en kritikk av personene som innehadde embetene. At der var oppstått uorden med fiskaletaten, synes Scavenius for så vidt å forsvare med at det var en nyinnretning. Men vi kan merke oss at ”de abuser och faulter som forløb” også gjaldt administrasjonen av underfiskalembetene. Om det her er en generell vurdering eller en kritikk spesielt myntet på enten Madsen eller Smidt kan ikke teksten avsløre. Vi vet fra Smidts egne erklæringer at han lå ned mye arbeid i å få orden på nettopp underfiskalembetene, og dessuten at han hadde problemer med å innhente regnskaper fra flere av sine underordnede.

Når det gjelder Scavenius’ siste punkt, angående fiskalretten, så er dette det vedvarende mysteriet i fiskaletatens historie. Fiskalretten var allerede på tale høsten 1661, som vi så i omtalen av Kornerup og Lovkommisjonens arbeid. Men den ble ikke materialisert, foruten noen ”anordninger” som ble publisert høsten 1664 og inngikk i Smidts utvidede generalfiskalinstruks. Merkverdig nok ble rettighetene til å trykke ”den nye norske lov og fiskalrett som skal utgis” gitt københavnerbokhandleren Christian Cassube i april 1667, altså tyve år før Norske Lov forelå.²⁴⁷

Hvilke misbruk og feil var det Scavenius hadde i mente? Vi har allerede sett hvordan fiskalene oppfattet sin situasjon, og en rekke konflikter er nevnt forbigående i omtalen av underfiskalenes praksis. Jeg har også funnet påfallende mange klageskrifter over fiskalene.

²⁴⁶ Brev fra generalprokurør Scavenius til stattholderen, d. 20. januar 1666, sitert i Reksten (1982), s. 171. Maksimen (her kursivert) skriver seg visstnok til Macrobius’ (395–423 e. v. t.) gjengivelse av et ”gammelt ordtak” i *Saturnalia* (III. bok, XVII. kap., 10), og betyr noe sånt som ”av onde seder kommer gode lover”.

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Macrobius/Saturnalia/3*.html

²⁴⁷ *Norske kongebrev*, bd. I, 1667-71.

Det er opplagt at motpartene i saker som fiskalene prosederte, hadde lite godt å si om dem. Men helhetsinntrykket som dannes av supplikkene er likevel så dystert, at en får bange anelser om at stridighetene kan ha skyldtes noe mer underfundig enn rettslig kiv og trette.

Det er påfallende at fiskalene, som var satt til blant annet å slå ned på embetsstandens maktmisbruk, så ofte selv ble anklaget for misbruk. Vi har i Skien-lagmannens og slottsskriveren på Bergenhus' beretninger fra sommeren 1662 sett hvordan underfiskalene ble oppfattet å ha overskredet sine mandater og kom i konflikt med øvrigheten. I Bratsberg endte det med klappjakt på underfiskalen Anders Beyer, som kom seg unna til København. Verre gikk det for fiskalfullmektig Christen Jacobsen på samme tid. I en fyldig skrivelse til stattholderen forklarte han hvordan lensmannen på Toten hadde arrestert ham uten dom i april 1662 på ordre av fogden, som selv hadde mottatt befaling av stattholder Iver Krabbe. Jacobsen ble sittende i arrest hele sommeren, før han så på høsten:

[A]resterlig bleff ledsaget til Guldbrandtzdahlen, och der uhden forregaaende steffnemaal ligesaa fört fra en tingsted till een anden, och endelig paa Faaberg tingstue bleff aff sorenschriffueren paa Hedermarck Christen Pederszen dömbt i arest, och da haffde jeg werit i arest fast jtt halfft aar!²⁴⁸

Jeg er ikke sikker på hvordan saken endte. Brevet til stattholderen er fra sommeren 1664, da Jacobsen begjærte løslatelse. Han hadde med andre ord måttet sone fengselstraff over en lengre periode. Saken er meg ikke kjent i detaljer, og Jacobsen dukker ikke opp i andre kilder. Rundt samme tid Jacobsen ble arrestert var også underfiskal Bertel Fredriksen i Tønsberg kommet på kanten med andre embetspersoner. Som tidligere nevnt hadde han da overfalt oberberghauptmann Brostrup Gjedde og (ikke usannsynlig i nettopp den sammenheng) måttet svare for retten, hvor Numedals-fogden skjelte ham ut.²⁴⁹

Det er i det hele tatt oppsiktsvekkende hvor mange av fiskalene som på et eller annet tidspunkt kom opp i bitre personlige feider. Jacob Bertelsen i Fredrikstad ble arrestert av fogden på Moss, Henrik Sørensen, sommeren 1666. I et brev fra Bertelsen til stattholderen i april finner vi en kime til konflikt over oppgjøret etter Hans Kjellsen.²⁵⁰ Det er derimot ikke

²⁴⁸ Brev fra Christen Jacobsen til stattholderen, d. kommissariathuset på Akershus 4. juni 1664, *Stattholderarkivet, D-IV*, pk. 5, fol. 1b.

²⁴⁹ *Statholderskabets Ekstraktprotokol*, bd. I, s. 50.

²⁵⁰ Brev fra Jacob Bertelsen til stattholderen, d. 5. april 1666, *Stattholderarkivet, D-IV*, pk. 9. Bertelsen mente Henrik Sørensen burde beslaglegge Kjellsens bo etter at utlegg var gjort på lagmannsdommen.

sikkert hva saken dreide seg om. Noen grunn for arrestasjonen hadde Bertelsen ikke fått, der han satt i sin ”v-loulig arrest”, og han hadde blitt nektet kopi av fogdens stevning. Fiskalen påberopte seg sitt bestallingsløfte om kongens ”naade, schiarm och forsuar”, og mente at fogden hadde behandlet ham som en ”letferdig schiarm”.²⁵¹ Stattholderen formanet begge parter til å opptre i henhold til lov og rett, og det ser ut til at Bertelsen fikk forberede et forsvar i saken uten hindring.²⁵²

Vi så i forrige kapittel hvordan underfiskalen Peder Jensen i Trondheim ble arrestert for å ha angrepet en enke i hennes eget hus. En lignende episode finner vi også fra Hadeland. En ”fattig enche” kunne fortelle stattholderen i oktober 1664 at underfiskalen Paul Jensen (Wang):

[I] hendis huus hafuer ofuerfaldett hende, og i synder huggit med hans degen eendell af hendis husgeraad och sagt at hun iche maa bliffue i hindis hus.²⁵³

Om Paul Jensen, som underfiskalen i Trondheim, var innblandet i en rettssak med supplikanten, er ikke mulig å si. Det er ikke utenkelig, spesielt med tanke på den siste formuleringen i sitatet gjengitt ovenfor (”at hun iche maa [kan] bliffue i hindis hus”).

Et siste moment gjelder skyssferder. Fiskalene mente jo at de ble motarbeidet på dette området, noe som også kan sees ved et par tilfeller i regnskapene og tingbøkene, hvor bønder er saksøkt for å ha nektet fiskalene skyss.²⁵⁴ På den annen side var fogdene befalt i sin granskning av fiskalenes virksomheter å undersøke hvordan fiskalene hadde forholdt seg med skyssordningen. Det har sannsynligvis utgangspunkt i at fiskalene hadde opptrådt klanderverdig i forhold til skyssbøndene. Det eneste konkrete utsagnet jeg har funnet i den retning er en supplikk fra syv skyssbønder på Moss. De var stevnet for å ikke ha møtt i skyss med underfiskalen Bertel Fredriksen i 1664. Bøndene nektet å gå med på at de hadde gjort urett:

²⁵¹ *Statholderskabets Extraktprotokol*, bd. III, s. 134f.

²⁵² *Statholderskabets Extraktprotokol*, bd. III, s. 142.

²⁵³ *Statholderskabets Extraktprotokol*, bd. II, s. 208f. Jeg kjenner ikke til bakgrunnen for episoden. Paul Jensen er ikke omtalt som underfiskal i andre kilder.

²⁵⁴ ”Hans Bangs regnskap” (mrk. D), *Generalfiskalens regnskap*. For øvrig *Sunnhordlands tingbok*, nr. A12, 1665, fol. 19b.

[E]fftersom de iche kand vdstaae at schydsse for^{ne} vnder fiscal paa dend maade at de heele dage schall staae och varte 4 hester och 7 roersfolch effter ham paa een tid.²⁵⁵

Stattholderen var ikke imponert over Fredriksens fremferd. Han advarte Bertelsen mot å misbruke embetet sitt, og minnet dessuten på at fiskalens embetsoppgave var:

[H]ans majestæts undersaatte at befordre och forsvare imod ofuerlast, och iche dennem villigen molestere och besverge.²⁵⁶

Det er mulig det er slike hendelser Gyldenløve hadde i minne, da han og Jørgen Bjelke bemerket at fiskalenes virksomheter virket demoraliserende på befolkningens ”Lyst og Industri til deres Fædernelands Forbedring”.²⁵⁷ Knippet av episoder som er omtalt ovenfor gir, spesielt i lys av fiskalenes egne omtaler av hindringer i embetsførselen, inntrykket av at fiskalene ikke rent sjeldent var på kollisjonskurs med lokalsamfunnet.

Avviklingen av etaten

Selve avviklingen av generalfiskalembetet skjedde på kongelig ordre til Skattkammeret av 12. august 1670, angående ”endeel ufor nødne Charger”. Befalingen kom i samme omgang som en skur av andre ordre og bestemmelser fra København, utvilsomt forbundet med Christian 5.s tronbestigelse i februar. Generalfiskalembetet skulle avskaffes sammen med landkommissærene, de to generalkrigskommissærene, to generaltollforvaltere og skoginspektøren. Videre lyder det i ordren at fiskalvesenet skulle underlegges generalprokurørens styring (underforstått som om det ikke var det fra før av?).²⁵⁸ Derom kom nærmere ordre den 13. desember 1670. Scavenius kunne da, hvis han fikk stattholderens samtykke, oppnevne en fullmektig i hvert amt. Disse ”provincialprocureurer” skulle sammen med henholdsvis amtmannen eller superintendenten (biskopen) holde oppsyn med rettsvesenet, rapportere om hva som kunne være ”Kongen og Undersaatterne til Skade og Undertrykkelse, eller til Velstand og Lykke”. Til gjengjeld skulle de motta femtepenge, ”at nyde Processens billig Bekostning af de Skyldige, Skydsfærd og Porto-Frihed”.²⁵⁹ Dét høres kjent ut. Snarere enn en fullstendig avvikling av fiskaletaten, kan dette tolkes som en

²⁵⁵ *Statholderskabets Extraktprotokol*, bd. II, s. 222.

²⁵⁶ *Statholderskabets Extraktprotokol*, bd. II, s. 222f.

²⁵⁷ *Meddelelser fra det norske Rigsarchiv*, bd. I., s. 385.

²⁵⁸ Laurids Fogtman (red.), *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge*, bd. II, s. 35 (Christiania, 1803).

²⁵⁹ Fogtman (1803), s. 67.

omstrukturering. Generalprokurøren fikk oppnevnt fullmektige i Norge, og de virket i hvert fall til 1680. Så bør vi heller ikke glemme at generalfiskalembetet fortsatte å eksistere i Danmark. Generalfiskalen var ikke lenger ansvarlig for forhold som gjaldt statskassen, men skulle fungere som statsanklager i saker som dreide seg om embetsmisbruk og majestetforbrytelser.²⁶⁰

Begrunnelsen for etatens nedleggelse er omtalt flere ganger tidligere. Det er viktig å påpeke at fiskaletaten ikke var det eneste offeret for den administrasjonsreformen som ble iverksatt med ordren av 12. august 1670. Den var nok i seg selv et produkt av Christian 5.s innledningsvise reformiver. Det er ikke til å legge skjul på at iveren var vekket av et ønske om å kutte ned på forvaltningskostnadene. Så heter det også i Gyldenløve og Bjelkes betenkning at den var basert på kongens befaling om å redegjøre for hvilke embeter som ”endelig udi Norge kunde fornøden eragtes [...] Indkomsterne til minste Afgang og Undersaatterne til Forlindring for unødvendige Besværing”.²⁶¹

Avslutningsvis kan vi i denne sammenheng gjøre et utsyn. Hele omfanget av den omleggingen som skjedde i 1670 er forklart i forskningslitteraturen som løsningen på spørsmålet om hvordan Norge best kunne administreres, det som gjerne kalles skiftet i forvaltningsordningen.²⁶² Forsøkene på å skape en sentralisert administrasjon for den norske riksdelen under stattholderens lederskap ble endelig tilsidesatt til fordel for å knytte amtene direkte til sentralmyndighetene i Danmark. En mellomløsning var å dele etater mellom nordafjelske og sønnafjelske avdelinger. Det er nok ikke helt tilfeldig at fiskaletatens korte historie speiler denne utviklingen i grove trekk. Jacob Madsens ansettelse til å utføre et oppdrag i tilknytning til Landkommissariatet (opprinnelig tenkt som et riksdekkende forvaltningsorgan), oppdelingen av etaten i en nordafjelsk og en sønnafjelsk avdeling i midten av 1660-årene, og endelig avviklingen av etaten og overdragelsen av embetenes funksjon til generalprokurøren i København.

²⁶⁰ *Den store danske – Gyldendals åbne encyclopedi.*

http://www.denstoredanske.dk/Samfund,_jura_og_politik/Samfund/Centraladministrationen/generalfiskal

²⁶¹ *Meddelelser fra det norske Rigsarchiv*, s. 383f.

²⁶² Knut Mykland, *Skiftet i forvaltningsordningen i Danmark og Norge*, s. 71-74 (Bergen, 1980). Knut Mykland *et al.*, *Norge under eneveldet, 1660-1720*, s. 43 (Bergen, 1975).

Ringen sluttet?

Fiskalembetets opprettelse i Norge er som tidligere nevnt knyttet til forsøket på å opprette en enhetlig, sentralisert riksforvaltning. Den virksomhet fiskalene skulle drive var en kontrollvirksomhet, først og fremst. Embetsstanden i Norge var en sammensveiset maktelite som vernet om sine interesser mot utenforstående, som Øystein Rian har påpekt:

Dei personlege bindingane i familiar, venskap og patron-klient-relasjonar danna [...] nettverk som verna embetsmennene mot harde disiplinære tiltak.²⁶³

Det var nettopp denne realiteten – embetsstanden og borgerskapets ”besvogring” – Møndrich klaget over i sine brev til generalfiskalen og stattholderen. Det var et innebygget systemtrekk i samfunnet, og det er vanskelig å se hvordan fiskalene kunne overkommet den hindringen uten svært vide fullmakter. De disiplinierende tiltakene som fiskalene kunne iverksette var dessuten avhengig av domstolene – på nederste nivå underretten, hvor embetsmenn som sorenskrivere og fogder med forankringer til lokalsamfunnet presederte.

Det er altså lite sannsynlig at det bare var underfiskalenes uvørne fremferd i riket som satte spikeren i kisten for fiskaletaten. Uttalelser i retning av hva som er sitert i åpningen av dette kapitlet – at fiskalene hadde ”huer mand paa halszen” – og underfiskalenes klager over hvor ”mishagelig” deres embete var for eliten, tyder på at motsetningsforholdene mellom fiskalene og embetsstanden bunnet i mer enn personlig fiendskap.

I forbindelse med embetsstandens syn på fiskalene, mente Erling Reksten at det ikke var:

[F]ormålstjenlig å analysere materialet for å få fram holdninger innen embetsstanden til bestemte problemer ved fiskalenes virksomhet. Materialet er for spredt til det. Viktigere er at en slik analyse sannsynligvis ikke ville gi et resultat som ville stå i et rimelig forhold til arbeidsinnsatsen.²⁶⁴

I likhet med Reksten har heller ikke jeg kunnet ta fatt på denne utfordringen. Til dels skyldes det at fiskaletaten er begrenset i tid og omfang. For å kunne foreta en slik analyse som Reksten antyder til, ser jeg ingen bedre løsning enn å gjøre en komparasjon med lignende fenomener – for eksempel avskaffelsen av generalforstamtet i 1746 eller avviklingen av de øvrige embetene omtalt i Gyldenløve og Bjelkes betenkning. Jeg er overbevist om at det ville

²⁶³ Øystein Rian, *Embetsstanden i dansketida*, s. 124 (Oslo, 2003).

²⁶⁴ Reksten (1982), s. 167.

lønne seg å ta i bruk teoretiske analyseverktøy for å undersøke embetsstandens holdninger til fiskalenes embetsgjerning, da spesielt *social closure*-teori.²⁶⁵ Men dét ligger utenfor rammene av dette prosjektet.

Konkluderende bemerkninger

Forklaringen på fiskaletatens nedleggelse synes å være trefoldig. Den første forklaringen er grunnet i fiskalenes fremferd. Fiskalenes embetsførsel ble tidvis betraktet som frastøtende, hvilket er uttrykt i voldsepisoder, arrestasjoner og klager over deres oppførsel. Det er ikke lett å si noe konkret om hvorvidt det skyldes fiskalembetsmennesenes inkompetanse eller om det er uttrykk for reaksjoner på den embetsgjerningen fiskalene var ansatt til å gjøre. De drev også en virksomhet som gikk med underskudd, og stod som sådan dårlig stilt i en periode hvor staten var preget av finansiell knapphet. Den andre forklaringen henger sammen med embetsstandens antipati mot fiskalenes kontrollfunksjon. Her står vi riktignok noe utrygt med hensyn til kildesituasjonen. Den tredje forklaringen er at det i 1670 ble foretatt en omlegging (eller snarere nedskjæring) av Norges forvaltning, i henhold til sentralmyndighetenes politiske prioriteringer.

Hvorvidt en av disse forklaringene har forrang, er et vanskelig spørsmål. Hvis det er slik at den statistiske oversikten over fiskaletatens sakføring reflekterer en reell nedgang i omfang av prosesser, er det klart at Gyldenløve allerede i desember 1665 hadde funnet grunn til å skjære etaten ned til et minimum. Da er det i så fall sannsynlig at ”de abuser och faulter” som hadde skjedd i løpet av drøyt fire år med fiskaler i riket, var tilstrekkelig utslagsgivende, ettersom det da ennå ikke var ført noe regnskap over etatens bedrifter.

²⁶⁵ S. H. Rigby, *English Society in the Later Middle Ages: Class, Status and Gender*, s. 9-14 (Basingstoke, 1995).

Konklusjon

Vi så i omtalen av instruksene og den umiddelbare bakgrunnen for fiskalembetets tilblivelse i Norge, at embetets funksjon ble forvandlet fra anklager i generalprokurørens revisjonsvirksomhet, til ”blodhund” for eneveldet og øverste anklager på vegne av kongehusets verdighet. Det skjedde under Søren Kornerups innflytelse mens hans stjerne stod som høyest, høsten 1661. Jacob Madsen, som kom til Norge i mai 1661 med et oppdrag knyttet til myndighetenes kartlegging av nordrikets ressursgrunnlag, fikk bestalling som fiskal mens Kornerup og Landkommisjonen utarbeidet omrisset til en fiskalrett for Danmark-Norge. Hans bestallingsbrev fra november 1661 bærer preg av at hans tilsynsvirksomhet ikke lenger var begrenset til oppebørselen, men at han også skulle vokte om majestetens ”höy-konglig respect och reputation”. Det samtidig som han skulle forholde seg til sitt opprinnelige oppdrag fra mai.

I 1663 endret omstendighetene seg derimot. Den mer moderate fløyen ved hoffet fikk den danske generalfiskalen arrestert og avsatt. Men det skjedde altså ikke før Kornerup hadde fått utferdiget en instruks til Jacob Madsen våren 1663, som fjernet alle antydninger til at den norske fiskalen skulle være oppebørselagent. Og så, sommeren samme år, døde Madsen. Hans etterfølger, Severin Christensen Smidt, fikk tittelen *generalfiskal*. I følge ham selv lå han ned et stort arbeid i å bygge opp fiskaletaten. Underfiskalene som Madsen hadde oppnevnt fikk kongelig bestalling, og der utstedtes så en ny instruks for generalfiskalen på nyåret 1664. Den på sin side utelukket alle antydninger til at generalfiskalen skulle beskjeftige seg med majestetsforbrytelser.

Det er slett ikke underlig at der i dette hendelsesforløpet ligger potensial for forvirring. Fiskalen var i utgangspunktet tiltenkt en rolle som ”rentekammerbetjent”, fikk først bestalling og instruks som noe i retning av ”politispion”, og ble så ”rentekammerbetjent” igjen. Men så viser praksisundersøkelsen at fiskalene ikke var ferdig med å holde oppsyn med majestetsforbrytelser i 1664.

Den norske fiskaletaten drev på sin høyde, i årene under Smidts ledelse, en riksdekkende virksomhet. Som den statistiske oversikten i tredje kapittel viser, så var den av betydelig omfang. Den berørte også et forholdsvis bredt spekter av sakstyper som var nedfelt både i 1663- og 1664-instruksene, enda tilsynet med den militære utskrivningen ser ut til å ha blitt oversett. Det er også helt tydelig at fiskalene først og fremst har fulgt opp forordningsbrudd,

da særlig brudd på papirforordningene. Noen særskilt grunn til hvorfor det var akkurat denne type saker som ble fulgt opp, fremgår ikke tydelig i kildematerialet jeg har behandlet.

På tross av en tilsynelatende stor virksomhet, var der imidlertid store mangler i det regnskapet som ble ført av Smidt mot slutten av hans embetsperiode. Av de fem underfiskalene som leverte regnskap, var der bare to som hadde gjort en embetsgjerning til profitt for kongen. De som tilføyde erklæringer til regnskapene klaget over den motstanden de hadde blitt møtt med i virksomheten, vanskelighetene ved å komme seg frem i landet og mangel på assistanse fra sentralmyndighetene. Et annet problem med fiskalenes praksis var at de blandet seg inn i vanskelige prosesser, ikke minst Rosenkrantz- og Nils Lauritsen-sakene. Når de da ikke var i stand til å kreve noe til inntekt på disse sakene, gikk virksomheten totalt sett med underskudd.

Mangelen på fortjeneste var étt av to ankepunkter mot fiskaletaten, som vi så i stattholder Gyldenløve og kansler Ove Bjelkes betenkning om Norges administrasjon fra 1670. Det andre punktet var påstanden om at fiskalenes virksomheter virket demoraliserende på kongens undersåtter. Det er selvsagt langt vanskeligere å bevise. Men helhetsinntrykket av embetspersoner og allmuens omtale av fiskalene er ikke til å ta feil av, og Rekstens betraktning av fiskalenes stilling er langt på vei bekreftet. Fiskalenes bedrifter ble ikke satt pris på. Det gjelder især for embetsstanden og andre medlemmer av lokale makteliters vedkommende, som vi så i behandlingen av underfiskalen i Trondhjem og kasseringen av saken mot Ludvig Rosenkrantz i Sunnhordland. Generalfiskalens egne uttalelser peker også i den retning.

Men var virksomheten ”meningsløs”, slik Reksten hevdet? Saksforholdene som fiskalene fulgte opp kan karakteriseres som helt sentrale interesser for statsmakten. Fiskalene skulle ha oppsyn med rikets oppebørsel, påse at myndighetenes vilje ble etterkommet i form av forordninger, og vokte om det politiske systemets legitimitet – saker ”aff stoer och merchelig importantz”. Snarere enn en meningsløs virksomhet, få en heller inntrykk av en virksomhet som var håpløst stor på papiret, og som fiskalene i praksis ikke helt maktet å konsentrere om det ene eller det andre saksforhold.

Dette arbeidet etterlater seg løse tråder. Innsyn i danske arkivsaker vil utvilsomt kunne bidra til å øke kunnskapen om fiskaletaten i Norge. Forhåpentlig kan denne undersøkelsen likevel være et bidrag til å forstå hvordan det nye, eneveldige regimet tok fatt på forvaltningen av Norge, og da spesielt hvilke interesser som lå til grunn for denne statlige

ekspansjonsprosessen. Men dette som var utgangspunktet for prosjektet, statsbygging i det tidlig moderne Europa, har jeg måttet la ligge til fordel for det tidkrevende arbeidet med å gjøre kildeundersøkelser og få kartlagt fiskaletatens virksomhet. Noen systematisk fremstilling av embetsstandens reaksjon på fiskaletatens kontrollvirksomhet har jeg heller ikke kunnet gjennomføre. Fremtidig forskning på begge disse feltene vil kanskje kunne dra fordel av kjennskap til den underlige historien om fiskaletaten.

Litteratur og kilder

Litteratur

- Andressen, Leif T. 1984. *Moss bys historie: Frem til 1700*, bd. I (Moss kommune).
- Bagge & Mykland. 1987. *Norge i dansketiden* (Oslo: Cappelen).
- Benecke, Gerhard. 1974. *Society and Politics in Germany 1500-1750* (London: Routledge).
- Bøggild-Andersen, C. O. 1970. *Hannibal Sehested*, bd. II (Aarhus: H. Hirschsprungs forlag).
- Christiansen, Carl. 1908. *Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger*, bd. I (København).
- Dyrvik, Ståle. 1998. *Danmark-Norge*, bd. III, *Truede tvillingriker 1648-1720* (Oslo: Universitetsforlaget).
- Fabricius, Knud. 1920. *Kongeloven: Dens Tilblivelse og Plads i Samtidens natur- og arveretlige Udvikling* (København).
1921. "Kollegiestyrets Gennembrud og Sejr 1660-1680", i Fabricius *et al.*, *Den danske Centraladministration*, s. 115-251 (København).
- Fladby, Rolf. 1963. *Fra lensmannstjener til Kongelig Majestets Foged* (Oslo: Universitetsforlaget).
- Fredericia, J. A. 1894. *Adelsvældens sidste Dage: Danmarks Historie fra Christian IVs Død til Enevældens Indføring, 1648-1660* (København).
- Holm, Edvard. 1885. *Danmark-Norges indre Historie*, bd. I (København: Gads forlag).
- Jespersen, Leon. 2000. *A Revolution from Above? The Power State of 16th and 17th Century Scandinavia* (Odense Universitetsforlag).
- Johnsen, Oscar Albert. 1911. *Norges historie fremstillet for det norske folk*, bd. V-1 (Christiania: Aschehoug).
- Jørgensen & Westrup. 1982. *Dansk Centraladministration* (København: Dansk historisk fællesforening).

- Kongsrud, Helge. 1985. *Den kongelige arveretten til Norge: 1536-1661. Idé og politisk instrument* (Oslo: Universitetsforlaget).
- 1985-87. "En karakteristikk av Danmark-Norges historie på 1600-tallet: Statens finanskriser som skjellsettende årsaksfaktor," i *Historie/Jyske Samlinger*, bd. Ny række, 16/3, s. 407-21.
- Kraggerud & Tosterud. 1998. *Latinsk-norsk ordbok* (Oslo: Aschehoug).
- Mykland, Knut *et al.* 1975. *Norge under eneveldet, 1660-1720* (Bergen: Universitetsforlaget).
- Mykland, Knut. 1977. *Cappelens Norgeshistorie*, bd. 5 (Oslo: Cappelen).
1980. *Skiftet i forvaltningsordningen i Danmark og Norge* (Bergen: Universitetsforlaget).
- Nyerup, Rasmus. 1817. *Efterretninger om kong Frederik den tredie og de mærkværdigste i Danmarks og Norges under hans Regierings indtrufne Begivenheder* (København).
- Olden-Jørgensen, Sebastian. 1992. "Generalfiskal Søren Kornerup – en af absolutismens uheldige høge: En moralsk fortælling," i *1066: Tidsskrift for Historisk forening*, 22/2, s. 13-25.
1993. "Enevoldsarveregeringsakten og Kongeloven – Forfatningsspørmålet i Danmark..." i *Historisk tidsskrift (Danm.)*, bd. 16, rk. 2, s. 295-321.
1999. *Kun navnet er tilbage: En biografi om Peter Griffenfeld* (København: Gads forlag).
2010. "Ind i enevælden," i Thomas Lyngby *et al.*, *Magt og pragt: Enevælde 1660-1848*, s. 13-95 (København: Gads forlag)
- Petersen, Erling Ladewig (red.). 1984. *Magtstaten i Norden i 1600-tallet og de sociale konsekvenser* (Odense Universitetsforlag).
- Reksten, Erling. 1982. "Fiskalinstitusjonen i Norge 1661-1670", i *Hamarspor, Eit festskrift til Lars Hamre* (Bergen: Universitetsforlaget).
- Rian, Øystein. 1987. "Da embetsmenn gjorde revolusjon i Telemark," i *Telemark distrikthøgskole, Skrifter, nr. 122* (Bø).

1997. *Bratsberg på 1600-tallet. Stat og samfunn i symbiose og konflikt* (Oslo: Universitetsforlaget).

2003. *Embetsstanden i dansketida* (Oslo: Samlaget).

Rigby, S. H. 1995. *English Society in the Later Middle Ages: Class, Status and Gender* (Basingstoke: Macmillan).

Sannidal og Skåtøy bygdebok, bd. III. 1953 (Kragerø).

Steen, Sverre. 1930. *Det norske folks liv og historie gjennom tidene*, bd. V (Oslo: Aschehoug).

Vestvågøy historielag. *Hol bygdebok*, 6. kap. http://www.vhl-historielag.com/sites/default/files/bygdebok2/sjette_kapitel.htm

Weidling, Tor. 2000. *Eneveldets menn i Norge: Sivile sentralorganer og embetsmenn 1660-1814* (Oslo: Riksarkivaren).

Windfeld, Rune Rye. ”Politiinstitutionens rolle i enevældens magtudøvelse, 1682-1771” (2009).

Øverland, O. A. 1884/1886. ”Forviklinger paa Oplandene i Midten af det 17. Aarhundrede, del 1” og ”...del 2”, i *Historisk tidsskrift*, rk. 2, bd. 4 og bd. 5.

1891-95. *Illustreret Norges Historie*, bd. 5 (Christiania: Folkebladets forlag).

Oppslagsverk, ordbøker, klassisk litteratur

Adelung, Johann Christoph. 1793-1801. *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart* (Leipzig).

Bricka, C. F. (red.) 1901. *Dansk biografisk Lexikon (I)* (København).

Colding, Poul Jensen. 1622. *Dictionarium Herlovianum* (København). <http://xn--rennancesprog-2ib.dk/ordbog/om-ordboegerne/poul-colding-1626>

Dansk biografisk Lexikon (III). http://www.denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon

Den store danske – Gyldendals åbne encyclopedi. <http://www.denstoredanske.dk/>

Fladby, Imsen & Winge (red.) 1974. *Norsk historisk leksikon (1. utgave)* (Oslo: Cappelen).

Grandjean, P. B. 1932. *Rentekammerets norske bestallinger*.

<http://www.genealogi.no/content/rentekammerets-norske-bestallinger-1660-1814-c-f>.

Hergemöller & Clarus. 2011. *Glossar zur Geschichte der Mittelalterlichen Stadt*. Universität

Hamburg: <http://webapp6.rrz.uni-hamburg.de/GLOGEMIS/index.php/glossar-deutsch-neuhochdeutsch/m/2253>

Kalkar, Otto. 2000. *Ordbog til det ældre danske Sprog* (Historisk institutt/Statsarkivet i Bergen).

Macrobius. *Saturnalia*.

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Macrobius/Saturnalia/3*.html

Suetonius. *De Vita Caesarum*. http://la.wikisource.org/wiki/Vita_Domitiani.

Kilder

Trykte kilder og kildesamlinger

Aarsberetninger fra det danske Geheime-Archiv, bd. II. 1860 (København).

Eriksen & Fladby (red.). 1988. *Norske supplikker 1660-1662*, bd. I (Oslo: Norsk historisk kjeldeskrift-institutt).

Fladby, Rolf (red.) 1967. *Norske kongebrev*, bd. I-II (Oslo: Universitetsforlaget).

Fogtman, Laurids (red.). 1803. *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge*, bd. II (Christiania).

Højesteret (avskrifter), Stevningsbok 134 (bind I) 1662-1699. Riksarkivet.

http://arkivverket.no/URN:rg_read/35493/13/

Meddelelser fra det norske Rigsarchiv. 1867-70 (Christiania).

Secher & Støchel. 1891. *Forarbejderne til Kong Kristian V.s Danske Lov*, 1. ht. (København).

Secher, Vilhelm Adolf (red.). 1908. *Corpus Constitutionum Daniae. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende: 1658-1660*, bd. II (København).

Statholderskabets Extraktprotokol, bd. I-IV. 1908-1935 (Christiania/Oslo).

Digitaliserte og transkriberte kilder

Christian Vs Norske Lov. 1687.

<http://www.hf.uio.no/iakh/forskning/prosjekter/tingbok/kilder/chr5web/>

”Døde i Bergen, 1668-1815”. <http://digitalarkivet.no/cgi-win/webcens.exe?slag=visbase&filnamn=bedo1668&spraak=n&metanr=25>

”Privilegier for Kjøbstæderne og deres Indbyggere udi Norge, 30. Juli 1662.” Ressursside for historie grunnfag, Universitet i Bergen.

http://www.hist.uib.no/grunnfag/kjelder/1662_privilegier.html

Tingbøker for Hordaland. Statsarkivet i Bergen. <http://digitalarkivet.uib.no/da/tb1200.htm>

- Tingbok for Nordhordland, nr. 8, 1666.
- Tingbøker for Sunnhordland, nr. 8-13.

Håndskrevne kilder (herunder også mikrofilm og skannet materiale)

Christiania rådstueprotokoll, 1662-1663. Statsarkivet i Oslo.

http://arkivverket.no/URN:rg_read/40019/2/

Generalfiskal Severin Christensen Smidts regnskap, 1663-1666. Rentekammeret inntil 1814, Forskjellige småregnskaper, 1643-1812. Riksarkivet.

Ministerialbok, Aker prestegjeld/sokn, nr. 1 (1656-1688). Statsarkivet i Oslo.

http://www.arkivverket.no/URN:kb_read?idx_kildeid=7674&uid=ny&idx_side=-106.

Rentekammerets deliberasjonsprotokoll, 1660-1669. Spesialsamlingene, Universitetet i Bergen (mikrofilm).

Rentekammerets norske ekspedisjonsprotokoll. Riksarkivet.

Stattholderarkivet, C-II, pk. 1, D-IV, pk. 3, 5-9, 11. Riksarkivet.

Tingbok for Indre Sogn, nr. 4, 1663. Statsarkivet i Bergen.

http://arkivverket.no/URN:rg_read/28558/2/

Tingbok for Nordland og Finnmark lagting, 1666-1690. Statsarkivet i Trondheim.

http://arkivverket.no/URN:rg_read/31405/1/

Tingbøker for Stavanger lagting, nr. 6, 1662-1663, nr. 8, 1664-1668. Statsarkivet i Stavanger.

http://arkivverket.no/URN:rg_read/31418/3/

http://arkivverket.no/URN:rg_read/31420/2/

Tønsberg rådstuerettsprotokoll, 1665. Statsarkivet i Kongsberg.

http://arkivverket.no/URN:rg_read/29666/4/

Appendiks A

Åpent brev i anledning Jacob Madsens memorialer (6. mai 1661)

Rentekammerets norske ekspedisjonsprotokoll, fol. 72

Fridericus Tertius,

Giøre witterligt, at efftersom os elschelig Jacob Madzen vnderdanigst hafuer indleffueret adtschillige schriftlige memorialer belangende huis hand vdj wort rige Norge vnderdanigst formeener at kand indrettis til worris bedre tienniste samt vndersaattnis forlettelsze och forsuar udimod adtschillige forurettelszer, huorum hand sig vnderdanigst erbiuder at wille med ald flid inquirere och wed worris egen opkompst en stoor deel deraff beuiszlig giøre, til saadan miszbrugs afschaffelsze som bestaar vdj kierckernis jndkompsters administration och derris wedligeholdelsze, sambt geistlighedens forhold med kierckernis rente, och de fattige och hoszpitalers jndkompsters opbørszell, om bondernis forurettelsze, och de fattige och nødtrengende derris klagemaals optagelsze til des information och derris assistentz och til rette behielpning, saa och at inquirere huorledis leyending bliffuer imod lowen och jordbogen besuergit aff jorddrotten, om pelterie och foerwercks indkiøb, och at forrekomme des vnderseleiff imod lowen saaoch ellendz och reenszhudder derudj riget at lade bereede, om forordningers observantz, de ulowlige haufner och ladepladzers Opsicht, vdschriffning aff søefolckit til worris beste at paa-achte, om dend forfløtning aff bunden paa grendtzen vdj feigdetid i fiendens land och derudj besorgende correspondentz om ald suig och vnderseleiff och særdehliis om sicht och sagefald som hemmeligen uden domb er afftinget, fol. 72b at paa achte de reigszende derris actioner, om u-lowlig skowhug och saugernis urichtighed, fougdernis u-billig kiøb aff queg hos bunden udj worris naffn, de ødegaarder som effter [tingszwidner] vdj regenschabberne ind føhris, [borgerschabs-]skattnis beschaffendhed med andet deszlige, begierendis derforre underdanigst, at wii hannem vdj midlertid med worris egen kongel: patent och aabne breff saalenge allernaadigst wille forsiune och sierdehliis reigszepasz meddeele ofuer aldt wort rige Norge indtil hand effter berørte sagers egentlig beschaffendhed och omstendigheder os nogit saadant beuiszlig giøre som til widere och nermere inquisition worris særdehliis naad: instruction och bestalling kunde meriter och behøffue, da haffuer wii vdj desz betrachtning saauit allernaadigst derudj beuilget och worris kongelig reigszepasz med tou hundride rixdr: reigszepenge naadigst dertil forordnit at hand effter forberørte sin egen schriftlige forslag med største flid randsager och offuer aldt forfahrer vdj wort rige Norge. Huis hand med worris egen opkompst vnderd: erachter nødigt, gaufnligt och beuiszligt at anmelde, huoreffter wii ochsaa naad: med widere ordre och instruction effter sagernis beschaffened hannem wille forsiune och bestille, etc: dend 6 May 1661.

Appendiks B

Jacob Madsens bestallingsbrev, dat. 9. nov. 1661

Christiania rådstuerett, tingbok, 1662-1663, fol. 2b-3a

Wij Friederich dend tredie med Guds naade Danmarchies, [etc.] giöre alle witterligt, at vij naadigst haffuer antagit oc bestilt, saa oc hermed antagger oc bestiller, osz elschelig Jacob Madtzen till at verre fiscal udi vort rigge Norge. Thij schall hannd udi samme hanns bestilli[n]g weirre osz som sin rete souveraine arffuehere oc koning liudig, huld oc troe, vor oc vorries kongl: arffuehuuszis, höy kongl: respect, oc reputation sampt desz gauffn[,] beste oc fordeel med ald fliid oc effner, sögge[,] fremme oc befordre, ald schade och forderff der imoed aff yderste magt oc formue hindre oc affverge fornemmelig sinne tancher oc gierninger der hen derigere at vorriesz kongl: souverainitit oc arffue rettigheed offuer vorries kongerige, förstendomme oc lande for osz oc vorries gandsche kongl: huus v-foranderlig conserveris oc erholdies, saa oc paa det fligtigste altiid inquirere oc vndersögge, alt huis der imoed, oc andre vorris höye kongl: regalia kunde foretaggies oc forhandlisz oc huis hand i saa maader udi visze forfaring bringer, det straxszen at till kiende giffue, oc epter foregaaende kongelige citation tilböriligen paakalle, saaledies att hand imod alle oc enhuer som kunde commitere nogen crimina, entten i civilibus eller criminalibus paa det throligste procedere oc saaledies vories interesse tilböriligen oc forsuarligen, udi acht haffuer oc der udi intet at anszee, enten gunst eller gaffue, venschab eller fiendschab, foruden nogen persons höye eller lauffue anseelsze aff huad condition eller stand det verre kand, mens udi alle maader der udi saa oc huis tiid epter anden hannem anbefahles, instrueris oc udi samme bestilling bör at forretties sig, schiche oc forholde epter derom afflagde corperlige eed, som det en troe och oprigtig fiscal eigner oc vel anstaae oc hand agter at forsuahe oc vere bekiendt, for huilchen hans tro tjeneste, vij naadigst haffuer loffuit oc tillsagt hannem till aarlig besoldning femb hundrede rxdr., som hannem aff vorris norsche intrader rigtigen schall erleggies oc betahlies, oc der foruden at niude dend tiende part aff huies veed hans fliid udi confiscationer till veye bringis, oc begynde at angaa fra dete vorries breffs dato oc siden beregnis fraa nyeaar till aarszdaugen igien, oc saaledies continuere saalenge hand udj samme bestilling forbliffr eller ey anderledies der om till sigendies vorder, for biudendis alle oc enhuer her imoed effter som forschr: staae [etc.] Giffuit paa vories kong: residentz vdi Kiöbenhauffn dend 9 novemb: anno 1661 wnder vort zignet

Friderich

Appendiks C

Instrux for Fiscalen i Norge, dat. 1663 31 Marts

Aarsberetninger fra det danske Geheime-Archiv, bd. II, s. 22f.

Instruction huorefter voris forordnede Fiscal i vort Riige Norge osz elschl. Iacob Madtzen sig udi sin Bestillings Administration och Forordning indtil paa videre naad. Anordning hafuer at rette och forholde.

Efftersom vi haffue fornøden eractet att anordne en Fiscal vdi be^{te} vort Rige Norge, da schall hans Embede haffue Henseende dertil, att hand schall vere och lade sig finde osz och voris kongl. Arfuehuus udi alle Maader huld och troe, ald Schade och Forderf, om hand det fornemmer, at tilkiende giffue och aff uderste Fliid och Formue att hindre och affuerge, saa som det hannem naad. giffuen Bestallings Bref videre tilholder, och i Synderlighed schall hand tage i Act efftersch^{ne} Poster.

1. Skall hand med hans Vnderhaffuende paa det allerflittigste lade sig vere angelegen at erfare och fornemme, om nogen vformodelige Forsamlinger, Forrederj eller Oprør kunde vere forhaande eller bringis paa Baner, som mot osz, woris kongl. Arfuehuus saa och Riiger och Lande kunde vere anstillet eller och om nogen enten hemmelig eller aabenbare schulle vnderstaa sig, osz eller voris kongl. Arfuehuus med forsmedelig Bagtaelse att forvlempe, da schall be^{te} Fiscal sligt ingenlunde dølge eller fortie, men for all Ting os det i Tide tilkiende giffue, huis det och iche osz saa snart kunde bliffue forrebragt, som vel fornøden kunde eractis, da schall hand det obenbare enten for voris Statholder sammestetz eller for dend Stedtz Øffrighed, huor slige groffue och dumdristige Mennischer sig opholder, paa det de strax ved be^{te} Øffrighed, om fornøden eractis, kand bliffue paagreben och fengszligen anholden, indtil vi sielf naad. forklarer huorledis dermed videre schall forholdis.

2. Woris Forordninger, Mandater, Placater och Louger, som Justitien eller Politien angaar, schall Fiscalen haffue flittig Indseende med, att de aff een huer, som det wedkommer, med tilbørlig Skyldighed bliffuer holden och effterkommen, och de, som vtlibørligen och med forsetlig Modvillighed hermed handler, schall aff Fiscalen for deris rette Verneting tiltalis, huor da schall procederis effter Sagens Beschaffethed och Delinquenternis Forseelse, saasom Dommerne effter Lougen acter at forsuare.

3. Fiscalen skall och flitteligen giffue Act paa och forfare, om nogen Miszbrug, Vndersleb eller anden Inconvenientier vdi Vdschrifningen sig kand tildrage och forregaa, saa at huis hannem i saa Maade kand forrekomme eller bliffue obenbaret, det schall hand strax igien tilkiende giffue paa tilbørlige Steder, saa de Skyldige tilbørligen effter Forseelsens Beschaffethed kand bliffue straffit.

4. Dersom Fiscalen fornemmer och erfarer noget ydermere end som i denne Instruction er bleffuen meldet, som hand eracter enten osz, voris kongl. Huus, saaoch Riger och Lande att kunde vere til Prejudice och Nachdeel eller goed Politie til Hinder och Skade, da schall hand saadant ey mindre, end dette per expression herudi specificerit findis, paa tilbørligen Steder andrage och ald Flid anvende, att det i Tide kand afschaffis och raadis Bod paa, efftersom voris Tieniste och hans Schyldighed det fordrer och vdkreffuer. Giffuet paa vort Slott Kiøbenhaffn den 31 Martij Anno 1663. Vnder vort Zignet.

Appendiks D

Severin Christensen Smidts bestallingsbrev, 1. juli 1663

Generalfiskal Severin Christensen Smidts regnskap 1663-1667

[fol. 1a] Wij Friderich den 3^{die} med Gudtz naade Danemarchis, Norgis, vend[is] och gottis konning, etc. – Gör alle vitterligt, at vij naadigst haffuer antaget och bestildt saa och her med antager och bestiller, oes elschelig Severin Christenszen Smit, at schall vere *general* fiscal offuer alt vdj vort konge rige Norge, thj schall hand vdj samme bestilling veere oes som sin rette soueraine arffue here och konning lydig, huld, och troe, vor och voris konglige arffuehusing höy-konglig respect och reputation sampt des gaffn, beste och fordeel, med ald flid och iffuer i alle forre faldne ocationer vndersöge, fremme och befordre, ald schaade, vndersleff och forderff hemmelig och aabenbahere, der imod aff yderste magt och formue ved sig och sine vnderhaffuende fischaller och fuldmegtige (som hand sielff schal haffue magt til at antage och oes vnderdanigst for[e]slaa, till uider[e] vorisz egen naadigst confirmation sampt *dennem* i vorisz ærinde och tieniste instruere och beordre, och tage caution af *dennem* och imod groffue forseelser haffue magt at suspendere till vorisz videre egen naadigste resolution) hinder, imod staa och aff verie, fornehmelig sine tancher och gierninger derhen dirigere at vorisz absolutum dominium och konglige soueranitet, saa velsom arffue rettighed respectiue offuer och till vorisz riger och vnderliggende lande, for oes och vorisz konglige huusz successiue v-forandelige perpetueris, och till deszen nötte, gaffn och beste vdj god velstand erholdisz, formehrisz och forbedris, saa och paa det flittigste ved sig sielff och sine vnderhaffuende vdj alle rettergang, och der udenforre i kiöbstederne och paa landet, efftersöge alt huusz der imod och anden vorisz höy-konglige regallier, Norgis loug och recessen saa uit de samme vorisz konglig souerain arffueret och myndighed iche erre imod stridige, huilchet alle voris offuer och vnderdommere der i landet med stor flid, schall obseruere, och alle fischall sager vden ophold forretage och befordre, som de oes ville ansuahre, sampt alle forrengoende och her effter paafölgende vorisz egne och frembfarne konningers mandater, placater, och vdgangne forordninger som enten allerede kand veere schiedt eller och her effter kunde forretagis, och forhandlisz, geistlig och verdzlig, [fol. 1b] med huad nafn det er, eller neffnisz kand, paa alle steder, och alt det i landet passerer, det samme effter forrengoende citation for v-partische och tilforordnede dommere, tilböriligen paatale, och hende domb, och om noget sæert och vigtigt till vorisz tieniste indfaldt, daa hand oes enten sielff der om allervnderdanigst andrager, eller och med vorisz gennerall procureur her vdj Dannemarch communicere, till vorisz egen videre naadigst resolution saa hand imod alle och enhuer som enten allerede haffuer eller her effter kunde committæ nogen crimina paa det troligste och yderste procedere och der vdj saa vell vdj alle andre tilbörilige maader, vorisz interesse med flid forsuarligen i agt haffuer vorisz troe, och v-ret lidende vndersaatter ved landz louv och ret i alle maader, och aff all formue veere till rette forhielpelig, ey anseendis enten gunst eller gaffue, venschabff eller fiendschabff, for vden nogen persons höy eller louge anseelse, aff huad stand eller condition de verre kand, mens vdj alle maader der vdj saa och huusz vider tid effter anden *hannem* anbefallisz, instrueris och vdj samme bestilling paa vorre veigner böer at forrettis, och huad sæert hannem betroes och hemmelig böer holdisz schall hand aldrig for nogen aabenbahere, mens allervnderdanigst schiche och forholde, effter afflagde vnderschreffne corporlig eed, sampt allernaadigste meddelte instrux vorisz forordnede protucol och der vdj indförte vorisz naadigste villie,

som det en troe och oprigitig *general* fischall vel eigner och anstaar, och som hand agter at suahre och verre bekiendt, thill huilchen ende *hannem* och originaler och rigtige vidimerter aff alle forordninger, breffuer, regenschaber, jordeböger, mandtaller, och alt andet aff huad naffn det monne verre, som i nogen vorisz sager kand behöffuisz och begierisz, aff vorisz Candzelj och Schat Cammer, sampt statholder, amptmender och alle ander vorisz betienter i Norge, v-ueyerlig schall vorde meddelt saa vel och alle vorisz original oben breffuer och missiuer som her effter derfra vdgaar, denne charge anrörendisz schall hannem vorde bestildt paa behörlige steder at [her?] ordinere, for huilchen hans troe tieniste vj naadigst ^[fol. 2a] haffuer beuilget hannem till aarlig besolling, for landetz besuerlige och vitlöfftige reyser – 800 rdr: som *hannem* aff vorisz indtrader aarligen rigtigen schall vorde betaldt huor vorisz rentemester hannem det strax assignerer och derforuden at nyde dend tiende part aff alle dj confiscationer som vden for vorisz anden indtrader, veed hansz, och sine vnderhaffuendisz flid offuer alt opdagisz och til veye bringis, eller och aff andre forsömmisz och vnderstichisz, eller och hid till daugsz allerede fortaugt ehr, foruden de aff oes forhen naadigst beuilgede tiende penge till vnder fischallernne, huilchet schall continuere jnnden hand ehr vdj samme vorisz tieniste, och dend forsuarlig forrestaaer, huorfoer vj och ey heller nogen sag, som hand eller hans vnderhaffuende haffuer opdaget eller i retten giort anhengig, vilde afftstaae för end hansz vnder*danigste* erklering kommer derhoes, och nyder sin benaadende anpart som forskreffuit staaer, och haffuer hand alle confiscationer till sig at annamme och derfoer effter vorisz sæer naadigst vdgangen befalling görre aarlig *rigtighed* i vort Schatkammer, til med haffuer vj naadigst for goet anseet at hansz gang och seede, schall verre effter den charge *hannem* aff oes allernaadigst er forundt och paalaugt nest effter, vorre biscoeper och laugmend i vort rige Norge, Wj ville och naadigst for ald offuerlast, och onde affectioner hemmelige och aabenbahere aff huad naffn det er, her med tage vorisz genneral fiscall Severin Christenszen Smit hansz underhaffuende betienter, huszfolch och tienere j vorisz egen konglige naade, schierm och forsuaer, till en huersz retmeszig straff som andet med billigt och ret sig ville vnderstaae at tentere, Saa och her med ville haffue voris statholder, krigsz genneral, bischoper, och alle andre voris höye och nedrige officianter, geist och verdzlige aff huad stand och condition de erre i alt vort rige ^[fol. 2b] Norge, erstlige forholdet och befalet att dj samptlige vdj i alle forrefaldne ocationer verre hannem assisterlig, til att forrette med flid och troeschabff, huisz hand nu er anbefallett, saaledis at ingen billig klagemaal der offuer kand verre, forbydendis alle och enhuer her imod effter som forskreffuit staaer [etc.] Giffuit paa vort konglige residentz vdj Kiöbenhaffn dend 1 julij Anno 1663.

Vnder vort zignet

Friderich

Appendiks E

Instrux for Generalfiscalen i Norge d. 21 Januar 1664

Aarsberetninger fra det danske Geheime-Archiv, bd. II, s. 170f.

Instruction huoreffter wy Frederich dend Tredie med Guds etc. ville hafue, at voris Gen. Fiscal i vort Riige Norge osz elschl. Søffren Christensen Smidt sig udi sin Bestillings Administration och Forretning indtil paa videre naad. Anordning hafuer at rette och forholde.

Effter som vi bem^{te} Søffren Christensen Smidt hafuer antaget och forordnet til Gen. Fiscal offuer alt vor Riige Norge, da schall hans Embede fornemmelig derhen haffue Henseende, at hand schall vere och lade sig finde osz och voris kongl. Arfuehuus udi alle Maader huld och troe, ald Schade och Forderf, om hand det fornemmer, at tilkiende giffue och af yderste Formue och Fliid at hindre och afuerge, saasom det hannem naad. giffuen Bestallings Bref videre tilholder och i Synderlighed schall hand tage udi Agt forsk^{ne} Poster.

1. Med hans Vnder Fiscaler schall hand haffue tilbørlig Indseende, at de ey andet gjør, end huis billigt och forsuarligt eragtis, samme Vnder Fiscaler maa hand osz vnderd. forreslage, paa huad Steder de behøffuis, som siden schall søge voris egen Bestalling paa de Steder huor det fornøden eragtis. 2. Woris Forordninger, Mandater, Placater och Louger, som Justitien eller Politien angaar, schall Gen. Fiscalen haffue flittig Indseende med, att de af een huer, som det vedkommer, med tilbørlig Skyldighed bliffuer holden och effterkommet, och de, som vtibørligen och med forsetlig Modvillighed herimod handler, schall aff Gen. Fiscalen for deris rette Verneting tiltalis, huor da schall procederis effter Sagens Beschaffenhed och Delinquenternis Forseelse, saasom Dommerne effter Lougen acter at forsuare, til huilcken Ende hannem schall tilstillis rigtige vidimerte Copier af alle vore Forordninger, som enten af voris Skat Cammer eller Canelie ere vdgangne eller hereffter kand bliffue vdstedde.

3. Gen. Fiscalen skal och flitteligen giffue Act paa och forfare, om nogen Miszbrug, Vndersleb eller anden Inconvenientier vdi Vdschrifningen sig kand tildrage och forregaa, saa at huis hannem i saa Maade kand forrekomme eller bliffue aabenbaret, det schall hand strax tilkiende giffue paa tilbørlige Steder, saa de Schyldige tilbørligen effter Forseelsens Beschaffenhed kand bliffue strafet och haffuer de Vedkommende til bem^{te} Gen. Fiscal rigtige Lex Ruller, naar hand det begierer, vnder deris Hender at leffuere.

4. Huad Vret eller Vndersleb som kand vere scheid med Sagefald, Jordegods, Skouhug, Skatter, Told och alle andre voris Indtrader, enten i Kiøbstederne eller paa Landet, schall af Gen. Fiscalen paatales och louligen hendis Domb paa. 5. Alle de som i bem^{te} vort Riige Norge paa vore Vegne noget hafuer at gjøre och lade, saauelsom alle andre baade udi geiszig och verdszig Stand, schall vere bem^{te} voris Gen. Fiscal assisterlig i alle voris Sager, saa at hannem i ingen Sag, som osz angaar, for deris Schyld nogen Hinder eller Ophold schall schee, men at en huer lader hannem bekomme huis Documenter, enten in originalj eller vnder deris Hender vidimerte Copier, som hand udi en huer Sag til voris Tieniste kand behøffue. 6. Huis hand fornemmer nogen af dend menige Almue at kand finde sig graveret och besuerget, schall Gen. Fiscalen med Fliid det erfare, dog udi ald Stilhed, saa ingen Oprør derved bliffuer foraarsaget. 7. Dersom nogen Sag i Riiget fornemmis att bliffue fortauet til voris Skade, da schall Gen. Fiscalen derpaa tale, som for andet v-hiemmet, huorfor bem^{te} Gen. Fiscal altid schall vere tilstede, naar dend høyeste Rett der i Rigget bliffuer holdet.

8. Dersom Gen. Fiscalen kand erfare noget ydermere, end som i denne Instruction er bleffuen meldet, som hand erachter enten osz, voris kongl. Huus sambt Riiger och Lande at kunde vere til Prejudice och Nachdeel eller goede Politie til Hinder och Schade, da schall hand saadant ey mindre, end dette per expressum herudi specificerit findis, paa tilbørlige Steder andrage och ald Flid anvende, att det i Tide kand afschaffis och raadis Boed paa, efftersom voris Tieniste och Skyldighed det fordrer och vdkreffuer. Giffuet paa vort etc. Hafn. d. 21 Jan. 1664.

The Fiscal Agency in Norway, 1661-1670

English Abstract

Following the introduction of absolutism in Denmark-Norway in 1660, the office of *generalfiskal* ('fiscal general') was established as part of the new administration of the *Rentekammer* ('Exchequer'). The fiscal general was initially dependent on the *generalprokurør* ('procurator general') and directed to prosecute tax arrears, embezzlement of royal revenue, and erroneous financial records. To assist the fiscal general, a number of subordinate *underfiskaler* ('fiscal lieutenants') were established in the Danish provinces.

A fiscal was appointed to supervise the Norwegian part of the realm in November 1661. At that point, fiscal general Søren Kornerup had directed his attention towards *lèse-majesté*, and through his efforts a framework of fiscal laws was discussed by a legal commission, which placed offenses against the sovereignty of the majesty under the supervision of the fiscal general.

The dual role of the fiscal agency was reflected in the instructions given to the Norwegian fiscals. The first such instruction was received by fiscal Jacob Madsen in March 1663, and altogether omitted duties of financial auditing. Instead, it reflected Kornerup's obsessions with *lèse-majesté*. In the summer of 1663, two developments seem to have shifted the course of the Norwegian fiscal agency back to its originally envisioned function. At around the same time fiscal general Kornerup fell from grace, a new fiscal leader was appointed in Norway. He received new instructions in 1664. This time, duties pertaining to *lèse-majesté* were largely omitted in favour of supervision of income from tax and excise. However, the Norwegian fiscals remained responsible for prosecuting offenses against royal decrees relating to the judiciary and the administration.

The duality described above has been the cause of disagreement amongst Norwegian scholars. The fiscal agency has alternately been described as either a secret police or an auditing agency, or both. In this dissertation, the author has attempted to clarify the intention, function, and practice of the Norwegian fiscal agency. The findings show that the Norwegian fiscals pursued both *lèse-majesté* and purely fiscal matters throughout the short period the officials operated in the country. The agency was abolished in 1670 due to its lack of profitability and the negative effects its practices caused.